

Protocol

Plotseling overlijden in het onderwijs

Doelgroep

Basisonderwijs en voorgezet onderwijs

GGD Groningen
januari 2025

Inhoud

Inleiding	4
Rol van de Jeugdgezondheidszorg	4
12-stappenplan bij plotseling overlijden	5
STAP 1: Vorming van het sleuteltrio	5
STAP 2: Het overlijdensbericht	5
STAP 3: Duidelijkheid	6
STAP 4: Het informeren van de schoolgemeenschap	7
STAP 5: Contact met de ouders/verzorgers/familie van de overledene	8
STAP 6: Informeren van ouders/verzorgers van de leerlingen	9
STAP 7: Aangepast rooster	10
STAP 8: Begeleiding tussen overlijden en uitvaart	10
STAP 10: Individuele begeleiding van leerlingen	12
STAP 11: Nazorg voor de groepsleerkracht en het team	13
STAP 12: Terugkijken, evalueren	14
Suicide	15
Gewelddadig overlijden	16
De Verdrietkoffer	18
Bijlage 1 - Analyse van eigen emoties	19
Bijlage 2 - Slecht nieuws vertellen aan de betrokkenen	20
Bijlage 3 - Het informeren van leerlingen	22
Bijlage 4 - Informatie voor ouders	24
Bijlage 5 - Omgang met (sociale) media en de journalisten	26
Bijlage 6 - Fasen in de rouwverwerking	28
Bijlage 7 - Kinderen en het besef van de dood	30
Bijlage 8 - Suggesties voor groepsgesprekken	31
Bijlage 9 - Het afscheid en de uitvaart	35
Bijlage 10 - Websites voor professionals en ouders/verzorgers	37
Bijlage 11 - Voorbeeld sleuteltrio-formulier	40
Bijlage 12 - Voorbeeld aankondiging overlijden	41
Bijlage 13 - Voorbeeldbrief voor ouders/verzorgers	42

Bijlage 14 - Voorbeeld casusformulier	43
Bijlage 15 - Inhoud Verdrietkoffer onderbouw basisonderwijs	44
Bijlage 16 - Inhoud Verdrietkoffer bovenbouw basisonderwijs	46
Bijlage 17 - Inhoud Verdrietkoffer voortgezet onderwijs	48

Inleiding

Dit protocol helpt scholen bij het omgaan met een plotseling overlijden dat veel impact heeft op de school. Het biedt ondersteuning aan directie en leerkrachten bij de noodzakelijke acties na het overlijden van een leerling, ouder/verzorger of leerkracht.

Het protocol bestaat uit een stappenplan met 12 stappen die de school kan volgen, zowel direct na het overlijden als in de weken daarna.

Het plan bevat:

- acties voor de eerste dagen na het overlijden
- aandachtspunten voor het verwerkingsproces
- tips voor gesprekken
- achtergrondinformatie.

Welke adviezen de school gebruikt, hangt af van de situatie: de impact van het overlijden, het type onderwijs, de sfeer in de klas en eerdere ervaringen van de school.

Het protocol is een hulpmiddel, geen complete handleiding. Waar nodig verwijzen we naar aanvullende bronnen, zoals organisaties en websites voor meer informatie.

Het stappenplan begint met acties voor de eerste 24 uur na het overlijden en loopt door tot en met de uitvaart. Niet alle stappen zijn voor elke school geschikt, omdat elke school anders is. Scholen maken keuzes die passen bij hun eigen situatie. Bij elke stap zijn bijlagen met extra informatie beschikbaar.

Vragen?

Bij vragen over dit protocol kun je contact opnemen met het Jeugdgezondheidszorg-team (JGZ-team) dat aan de school is verbonden. Als je dit telefoonnummer of e-mailadres niet direct kunt vinden, bel dan naar tel: **050 367 4000**.

Rol van de Jeugdgezondheidszorg

Als er behoefte is aan advies en ondersteuning bij een (plotseling) overlijden, neem dan direct contact op met het JGZ-team van de school. De Jeugdgezondheidszorg (JGZ) van GGD Groningen kan de school, ouders/verzorgers en leerlingen begeleiden.

Bij het overlijden van een kind of jongere (door ziekte, ongeval of suïcide) biedt het JGZ-team ondersteuning. Ook bij het overlijden van een ouder/verzorger of leerkracht kan het JGZ-team hulp bieden, vanwege de grote impact op het gezin, de buurt en de school.

Het is belangrijk om goed af te stemmen wie welke rol vervult. Het JGZ-team kijkt samen met de school wat er nodig is en biedt advies en ondersteuning. Zo nodig, verwijst de JGZ in overleg met de leerling en de ouders/verzorgers naar verdere hulpverlening.

12-stappenplan bij plotseling overlijden

Dit hoofdstuk geeft een overzicht van mogelijke acties en aandachtspunten. De stappen zijn zo logisch mogelijk op volgorde gezet, maar afhankelijk van de situatie kunnen sommige stappen worden overgeslagen of tegelijk uitgevoerd.

Advies: neem bij een plotseling overlijden direct contact op met het [JGZ-team van de school](#). De JGZ-medewerkers kunnen meedenken en de school, ouders/verzorgers en leerlingen ondersteunen.

STAP 1: Vorming van het sleuteltrio

Bij een plotseling overlijden op school is een goed gecoördineerde aanpak essentieel. Het wordt aanbevolen een 'sleuteltrio' te vormen, bestaande uit:

1. De directeur of vervanger
2. De groepsleerkracht
3. De voorzitter van de medezeggenschapsraad of oudercommissie

Dit trio kan aangevuld worden met bijvoorbeeld de intern begeleider of een externe deskundige.

Het sleuteltrio coördineert de activiteiten, stemt agenda's af en is de komende week bereikbaar voor overleg. Spreek af wie de eindverantwoordelijkheid draagt. Vul hiervoor het sleuteltrio-formulier in.

Zie ook BIJLAGE 11: [Sleuteltrio-formulier](#).

Het sleuteltrio is verantwoordelijk voor:

- informatievoorziening
- organisatorische aanpassingen
- opvang van leerlingen en collega's
- contact met ouders
- regelingen voor rouwbezoek en uitvaart
- administratieve afwikkeling
- nazorg.

Denk ook na over je eigen gevoelens en betrokkenheid bij de situatie.

Zie ook BIJLAGE 1: [Analyse van eigen emoties](#).

STAP 2: Het overlijdensbericht

Een overlijdensbericht kan op verschillende manieren binnenkomen, zoals via ouders, collega's of leerlingen, en via telefoon, WhatsApp, e-mail of social media. Elk overlijden is anders en kan bijvoorbeeld veroorzaakt zijn door een ongeval, suïcide, of ziekte. Het moment van overlijden kan ook variëren, zoals tijdens de les, onderweg, in het weekend of tijdens vakantie.

Bevestiging van het bericht

Controleer of het bericht klopt, vooral bij twijfel. Geruchten kunnen snel ontstaan, zeker via sociale media zoals WhatsApp, Instagram of TikTok. Duidelijkheid helpt om misverstanden en paniek te voorkomen. De groepsleerkracht, intern begeleider of directeur kan dit verifiëren bij vrienden, burens, politie, huisarts of GGD.

Zie ook BIJLAGE 5 - [Omgang met sociale media en journalisten](#).

Verspreiden van het overlijdensbericht

Het overlijdensbericht moet zo snel mogelijk binnen de school worden verspreid, ook buiten schooltijden. Informeer:

- de directie of een aangewezen directielid
- de groepsleerkracht of mentor van de klas
- een vertegenwoordiger van de oudercommissie of de contactouder.

Zie ook BIJLAGE 12 - [voorbeeld aankondiging](#) en BIJLAGE 13 - [brief voor ouders/verzorgers](#).

STAP 3: Duidelijkheid

Het sleuteltrio moet zorgen voor een helder en volledig overzicht van de situatie:

- Wie is overleden?
- Wat is er precies gebeurd?
- Waar is het gebeurd?
- Hoe is het gebeurd?

Zie ook BIJLAGE 14 - [Voorbeeld casusformulier](#).

Acties van het sleuteltrio

- Neemt contact op met de GGD.
- Zet, zo nodig, hulpverlening in gang.
- Controleert of iedereen die op school zou moeten zijn aanwezig is.
- Zorgt ervoor dat leerlingen die getuige waren (bijvoorbeeld van een ongeval) naar school worden gehaald.

Informeren van betrokkenen

Het sleuteltrio bepaalt wie er geïnformeerd moet worden over het overlijden en op welke manier. Dit kan zijn:

- het personeel, inclusief afwezige collega's
- de klas van de overleden leerling of leerkracht
- broertjes, zusjes, neefjes en nichtjes op school
- vrienden in andere klassen
- ex-klasgenoten
- overige leerlingen (bijvoorbeeld leerlingen in de gymzaal of op excursie)

- de medezeggenschapsraad
- ouder(s)/verzorger(s)
- de ouderraad
- het schoolbestuur
- personen en instanties die mogelijk contact opnemen met de familie, zoals externe hulpverleners, de leerplichtambtenaar en de GGD
- chauffeur en medeleerlingen die met het busje naar school kwamen (bijvoorbeeld in het speciaal onderwijs).

Het sleuteltrio zorgt ervoor dat de informatie op een zorgvuldige en respectvolle manier wordt gedeeld.

STAP 4: Het informeren van de schoolgemeenschap

Aandachtspunten vooraf

- **Ondersteuning van leerkrachten**
Niet alle leerkrachten vinden het even makkelijk om slecht nieuws te brengen. Zorg dat een ambulante leerkracht beschikbaar is om collega's en leerlingen extra te ondersteunen.
- **Herinneringen aan eerdere ervaringen**
Leerkrachten moeten zich realiseren dat dit slechte nieuws andere, eerdere ervaringen bij leerlingen kan oproepen.
- **Communicatie buiten school**
Leerlingen, vooral in de bovenbouw, zullen het nieuws mogelijk via smartphones verspreiden. Bespreek vooraf of dit is toegestaan.

Zie ook BIJLAGE 7 - [Kinderen en het besef van de dood](#).

Wie, wanneer en hoe informeren?

1. **Informeer direct aan het begin van de dag**
 - Betrokkenen moeten zo snel mogelijk geïnformeerd worden.
 - Het sleuteltrio (directie, vertrouwenspersoon en coördinator) informeert het personeel en overige leerlingen.
2. **Begeleiding van de getroffen groep**
 - De betrokken klas blijft onder toezicht van de groepsleerkracht of leerlingbegeleider.
 - Probeer de opvang in de klas te organiseren, maar zorg voor een aparte ruimte waar overstuurde leerlingen terecht kunnen. Zorg daar ook voor drinken en iets lekkers.
3. **Leerlingen die naar huis willen**
 - Controleer of de ouders thuis zijn en op de hoogte zijn. Laat hen, zo mogelijk, hun kind ophalen.
 - Als dit niet mogelijk is, zorg dan dat het kind onder begeleiding naar huis gaat.
4. **Bij overlijden tijdens vakantie of weekend**
 - Informeer direct de directe vriendengroep via de ouders/verzorgers, door de groepsleerkracht of leerlingbegeleider.
5. **Voorkomen van geruchten**

- Gezien de snelheid waarmee nieuws zich verspreidt, is het belangrijk om snel correcte informatie te delen. Zo wordt onrust en speculatie vermeden.

Zie ook BIJLAGE 5 - [Omgang met sociale media](#).

Gebruik van sociale media

- **Leerlingen betrekken bij communicatie**
Laat leerlingen helpen bij het opstellen van informatie en plaatsen van foto's op de schoolwebsite of socialmediakanalen. Dit biedt hun een uitlaatklep en draagt bij aan een verantwoord gebruik van sociale media.
- **Digitaal condoleanceregister**
Overweeg het openen van een digitaal condoleanceregister om de gemeenschap een plek te bieden voor medeleven.

STAP 5: Contact met de ouders/verzorgers/familie van de overledene

Direct contact opnemen

- Neem dezelfde dag telefonisch contact op met de ouders of familie van de overledene en vraag of het gelegen komt voor een gesprek of bezoek.

Huisbezoek en vervolgspraak

- **Luisteren is belangrijker dan spreken:** Het eerste huisbezoek kan emotioneel zwaar zijn; het is vaak belangrijker om te luisteren dan om veel te praten.
- **Ondersteuning, als het nodig is:** Schakel waar nodig hulp in van de politie, huisarts, het JGZ-team van de GGD of Bureau Slachtofferhulp.

Zie ook BIJLAGE 10 - [Websites voor professionals en ouders/verzorgers](#).

- **Aanwezigheid schoolleiding:** Bij het eerste bezoek is de aanwezigheid van de directeur of een ander lid van de schoolleiding gewenst. Bij latere bezoeken kunnen ook teamleden die een nauwe band hadden met de overledene meegaan.
- **Emotioneel eerste bezoek:** Dit eerste bezoek is vaak niet het juiste moment om praktische zaken te regelen. Spreek daarom, indien de ouders dat willen, een vervolgspraak af bij vertrek.

Betrokkenheid tonen

- **Sociale media:** Ouders, leerlingen en verzorgers zullen hun betrokkenheid waarschijnlijk ook online tonen, bijvoorbeeld door foto's en berichten te plaatsen op sociale media. Dit kan op de accounts van de overledene of via eigen kanalen.
- **Respect voor nabestaanden:** Als de familieproblemen heeft met de berichtgeving op sociale media, kan de school leerlingen en hun ouders verzoeken terughoudend te zijn.

Afspraken maken

- **2e gesprek:** Bespreek in een tweede gesprek met de ouders/familie wat de school kan betekenen. Op dat moment zijn vaak de wensen van leerlingen, leerkrachten en andere betrokkenen ook duidelijker.
- **Afstemmen van mogelijkheden:** Maak in overleg met de ouders duidelijke afspraken over wat wel en niet mogelijk is. Onderwerpen die besproken kunnen worden zijn:
 - een rouwadvertentie vanuit de school
 - een bericht op de schoolwebsite of sociale media
 - condoleance- en rouwbezoek van leerkrachten en leerlingen
 - het afscheid nemen van de overledene
 - de bijdrage van de school aan de uitvaart en/of het bijwonen daarvan
 - een eventuele afscheidsbijeenkomst op school.

Zie ook BIJLAGE 9 - [Het afscheid en de uitvaart](#).

Contactpersoon vanuit de school

- Maak duidelijke afspraken over wie vanuit de school het contact met de nabestaanden onderhoudt en blijft onderhouden.

STAP 6: Informeren van ouders/verzorgers van de leerlingen

Het is belangrijk om ook de ouders en verzorgers van de leerlingen te informeren, vooral die van de getroffen groep.

Communicatiemiddelen

De informatie kan op verschillende manieren worden verspreid, zoals:

- in een brief
- in een bericht op de website van de school
- in berichten via socialmediakanalen van de school.

Inhoud van de informatie

Het bericht moet informatie bevatten over:

- de gebeurtenis
- eventuele organisatorische aanpassingen
- de zorg voor de leerlingen op school
- contactpersonen binnen de school
- regels over aanwezigheid (bijvoorbeeld bij rouwbezoek en de uitvaart)
- een eventuele afscheidsbijeenkomst op school
- nazorg voor de leerlingen.

Voorbeeldbrieven

In de bijlagen zijn verschillende voorbeeldbrieven te vinden, evenals websites met tips voor professionals én ouders/verzorgers om kinderen te begeleiden bij een plotseling sterfgeval.

Zie BIJLAGE 12 - [Voorbeeldbrief aankondiging overlijden](#) en BIJLAGE 13 - [Voorbeeldbrief voor ouders/verzorgers](#).

Zie ook BIJLAGE 10 - [Websites voor professionals en ouders/verzorgers](#).

STAP 7: Aangepast rooster

Na een onverwacht overlijden tijdens het schooljaar kan het lesrooster voor de eerstkomende week worden aangepast.

Bespreking en besluitvorming

- Bespreek met het team wat wenselijk is voor de leerlingen en het personeel.
- Besluit of roosterwijzigingen voor de hele school nodig zijn of alleen voor de betreffende groep.

Geplande activiteiten

- Denk na over het wel of niet afzeggen van geplande schoolfeesten of schoolreisjes in de komende week(en).

Deelname aan de uitvaart

- Als de familie van de overledene dit waardeert, zorg er dan voor dat iedereen die dat wil de mogelijkheid krijgt om de begrafenis of crematie bij te wonen.

Toestemming bij sluiting

- Houd er rekening mee dat als de school een dag of dagdeel dichtgaat, er toestemming nodig is van de [Inspectie van het Onderwijs](#).

STAP 8: Begeleiding tussen overlijden en uitvaart

Het overlijden van een leerling of leerkracht roept vaak vragen en emoties op bij andere leerlingen. Het is belangrijk om hier ruim de tijd voor te nemen.

Zie ook BIJLAGE 6 - [Fasen in de rouwverwerking](#) en BIJLAGE 8 - [Suggesties voor groepsgesprekken](#).

Omgaan met de leegte

Het overlijden van een leerling heeft ook praktische gevolgen in de klas.

Denk bijvoorbeeld aan:

- Wat doen we met de lege stoel?
 - Laat deze symbolisch een tijdje leeg staan.
- Wat doen we met rapporten, tekeningen, of een filmpje op de website?
 - Haal deze niet direct weg. Overleg met de nabestaanden hierover. Zie ook BIJLAGE 9 - [Het afscheid en de uitvaart.](#)

Herinneringsplek

Samen met de leerlingen kun je een plek inrichten om de overledene te herdenken, zoals een tafel met een foto, kaarsen, bloemen, of persoonlijke spullen.

Overdracht persoonlijke spullen

Persoonlijke spullen, zoals rapporten of tekeningen, moeten het liefst persoonlijk aan de ouders/verzorgers worden gegeven. Geef deze niet mee aan broertjes of zusjes.

Verwerking van emoties

Sommige leerlingen kunnen hun emoties beter uiten door te tekenen of te spelen, zoals bijvoorbeeld begrafenisje spelen in de poppenhoek bij kleuters.

Rouwbezoek

Als de nabestaanden dit willen, kunnen leerlingen worden aangemoedigd om rouwbezoek te doen. Het is belangrijk vooraf in te schatten of het lichaam toonbaar is.

Bijdragen aan de uitvaart

Wanneer met de ouders is besproken wat mogelijk is, kunnen leerlingen bijdragen aan de afscheidsdienst, bijvoorbeeld door muziek te maken, tekeningen te maken of bloemen te dragen. Dit kan hen helpen met het verwerken van hun verdriet.

Uitvaart bijwonen

Bereid leerlingen goed voor op de uitvaart. Leg uit wat ze kunnen verwachten en vertel over de [verschillende rituelen in diverse culturen.](#)

Zie ook BIJLAGE 10 - [Websites voor professionals en ouders/verzorgers.](#)

- Ouders/verzorgers van basisschoolleerlingen kunnen het beste meegaan naar de uitvaart.
- Vertrek bij voorkeur gezamenlijk vanaf school en keer daarna terug om na te praten.

Afscheidsbijeenkomst op school

Als leerlingen of leerkrachten niet bij de uitvaart kunnen zijn, kan er (in overleg met de nabestaanden) een afscheidsbijeenkomst op school georganiseerd worden. Dit biedt iedereen de kans om afscheid te nemen.

Weer opstarten

Probeer de dag na de uitvaart weer met de lessen te beginnen, maar blijf oplettend voor signalen dat sommige leerlingen het moeilijk hebben. Soms stellen kinderen hun rouw uit en tonen ze hun verdriet pas maanden later, vooral als ze al eerder een verlies hebben meegemaakt.

Aandacht voor rouwproces

In de periode na het overlijden kan de school aandacht besteden aan het rouwproces van de

leerlingen. Overleg wat passend is, want niet alle kinderen willen hieraan meedoen. Sommige leerlingen willen juist wel praten over hun emoties, terwijl anderen dit liever niet doen.

Zie ook BIJLAGE 8 - [Suggesties voor groepsgesprekken](#).

STAP 9: Administratieve zaken

Na het overlijden van een leerling of leerkracht moeten de administratieve zaken zorgvuldig worden afgehandeld.

1. Omgang met materiaal

Ga voorzichtig om met alle spullen die van de overledene nog op school zijn, zoals:

- foto's
- filmpjes
- verslagen
- presentaties
- tekeningen.

Deze materialen zijn voor de nabestaanden waardevol, dus overleg met hen hoe ze hiermee om willen gaan.

2. Persoonlijke eigendommen

Probeer persoonlijke spullen, zoals schoolwerk en andere eigendommen, persoonlijk aan de ouders of verzorgers te overhandigen. Geef deze spullen niet aan broertjes of zusjes mee.

3. Financiële zaken

Bij latere contacten kunnen er ook financiële zaken ter sprake komen, zoals de (gedeeltelijke) restitutie van de ouderbijdrage. Dit moet ook zorgvuldig worden afgehandeld en met de ouders/verzorgers worden besproken.

Door deze stappen goed te volgen, zorg je voor een respectvolle en zorgvuldige behandeling van de administratieve zaken rondom het overlijden.

STAP 10: Individuele begeleiding van leerlingen

Sommige kinderen zijn kwetsbaarder als het gaat om verdriet en rouw. Signalen van problemen kunnen zijn:

- leermoeilijkheden
- spijbelen, veel afwezigheid
- hoofdpijn of buikpijn
- concentratieproblemen
- slecht slapen
- veranderd spelgedrag
- stemmingswisselingen
- angstdromen

- verwijzingen naar zelfmoord
- slecht eten
- wilde verhalen
- lusteloosheid en vermoeidheid
- agressie of prikkelbaarheid
- duimzuigen of bedplassen
- zich terugtrekken
- plotselinge gedragsveranderingen.

Deze kinderen hebben vaak extra aandacht nodig. Wekelijkse gesprekken met bijvoorbeeld de leerkracht of intern begeleider kunnen veel helpen. Sommige kinderen willen liever eerst tekenen of schrijven voordat ze praten.

Zie ook BIJLAGE 8 - [Suggesties voor groepsgesprekken](#).

Online uitingen en informatie

Veel kinderen delen hun gevoelens op WhatsApp, Facebook, Snapchat of Instagram. Ze zoeken misschien ook afleiding in games. Sommigen vinden steun via online chatten met hulpverleners. Dit kan bijvoorbeeld via de [Kindertelefoon](#) of via [JouwGGD](#) (voor jongeren vanaf 12 jaar).

Suicide

Als het overlijden door suicide komt, kunnen leerlingen zelf worstelen met deze gedachten. Ze delen dit mogelijk in WhatsApp-groepen of zoeken online naar informatie. Websites zoals [113-zelfmoordpreventie](#) bieden hulp en de mogelijkheid om anoniem te praten.

Zie ook hoofdstuk [Suicide](#).

Leerlingvolgsysteem

Een goed bijgehouden leerlingvolgsysteem helpt om de achtergrond van een leerling te kennen. Dit is belangrijk om gedrag en reacties beter te begrijpen, bijvoorbeeld als een leerling eerder een dierbare heeft verloren. Bij nieuwe leerlingen is het belangrijk dat informatie van de vorige school wordt overgedragen. Soms is hulp van buitenaf nodig, in overleg met ouders kan de school hiervoor zorgen.

STAP 11: Nazorg voor de groepsleerkracht en het team

Na het overlijden van een kind of collega kan een leerkracht het moeilijk krijgen, vooral na de uitvaart. De leerkracht heeft zich vaak lang professioneel opgesteld als begeleider van de kinderen en als vertegenwoordiger van de school.

Het is belangrijk dat het team steun biedt aan de leerkracht. Een luisterend oor en oprechte aandacht kunnen hierbij veel helpen.

Zie ook BIJLAGE 1 - [Analyse van eigen emoties](#).

STAP 12: Terugkijken, evalueren

Na 1 tot 3 maanden is het goed om met het gehele team terug te kijken op de gebeurtenissen. Hierbij kun je, zo nodig, een externe deskundige inschakelen.

- **Evaluatie van de gang van zaken**
 - Waar zijn we tevreden over?
 - Wat kan er beter?
- **Contacten met de nabestaanden**
 - Hoe kijken de nabestaanden terug op de rol en aanpak van de school?
 - Hoe gaan we in de toekomst om met de ouders/verzorgers?
 - Welke invloed heeft het gebeuren gehad op de leerkrachten, leerlingen en lessen?

Zet een duidelijk plan voor de toekomst uit en zorg ervoor dat iedereen weet wat er nog moet gebeuren. Besteed ook aandacht aan de opvang en begeleiding van de leerlingen.

- Hoe signaleer je problemen?
- Wat doe je als je merkt dat het niet goed gaat met een leerling?

Herinneringen en belangrijke dagen

Sta stil bij speciale dagen zoals de verjaardag, sterfdag of andere belangrijke momenten, zoals een schoolreisje of musical. Denk dan aan de familie, broertjes en zusjes.

Een bezoekje, kaart of ander gebaar kan veel steun bieden.

Suicide

Sommige jongeren lopen meer risico op zelfdoding. Suïcidale gedachten ontstaan door een combinatie van genetische, biologische, psychologische en sociale factoren. Meer hierover kun je lezen op de [factsheet Suïcidaliteit onder jongeren](#) van 113-zelfmoordpreventie.

Extra aandacht bij suicide

Wanneer er sprake is van suicide, zijn er specifieke aandachtspunten in het contact met school. Vrienden en klasgenoten kunnen zich schuldig voelen. Ze realiseren zich misschien pas achteraf dat er signalen waren, zoals berichten of beelden op sociale media die duiden op verdriet, eenzaamheid of wanhoop. Soms heeft de overledene zelfs concreet over zelfmoord gesproken in berichten of in een WhatsApp-groep.

Schuldgevoel

Leerlingen kunnen zich schuldig voelen, omdat ze de signalen niet serieus hebben genomen of denken dat ze de zelfdoding hadden kunnen voorkomen. Sommige leerlingen kunnen zelfs denken dat hun reacties, zoals 'Dat doe je toch niet!' of 'Dat durf je niet!', de overledene hebben beïnvloed. Ze voelen zich daardoor medeverantwoordelijk. Vaak durven ze hier niet over te praten. Het is belangrijk om dit onderwerp bespreekbaar te maken en de drempel voor leerlingen te verlagen om hun gevoelens te delen.

Ondersteuning voor jou

Suicide kan ook jou of je collega's diep raken, vooral als je zelf ooit met zelfdoding in je omgeving te maken hebt gehad. Praat erover met collega's of zoek professionele hulp. Je kunt altijd contact opnemen met [Slachtofferhulp](#) of [113-zelfmoordpreventie](#).

Meer informatie

Meer informatie over zelfmoord en hoe ermee om te gaan, vind je op de website van 113-zelfmoordpreventie onder [Kennis, feiten en cijfers](#).

Je kunt ook gebruikmaken van de [Overleg- en advieslijn professionals](#).

Gewelddadig overlijden

- Moord op school komt zelden voor, maar het kan een enorme impact hebben. Moord is 'het opzettelijk en met voorbedachten rade doden van iemand.'
- Doodslag gebeurt zonder voorbedachten rade.
- Een gezinsmoord (familicide) houdt in dat een familielid meerdere gezinsleden doodt, soms gevolgd door zelfmoord.
- Eerwraak komt voor wanneer een familielid wordt gestraft voor het beschamen van de eer van de familie, en in 15% van de gevallen eindigt dit fataal.

Impact op de school

Een gewelddadige dood zorgt voor veel stress op school. De politie komt misschien langs, de media staan op het schoolplein en leerlingen raken van slag. Dit vraagt om grote inzet van het gehele team.

Zelfs wanneer de dader gevonden is, kan de zaak jaren blijven opspelen, bijvoorbeeld tijdens de rechtszaak of hoger beroep, wat vaak opnieuw voor media-aandacht zorgt.

Hoe te handelen

De school kan grotendeels hetzelfde stappenplan volgen als bij andere sterfgevallen (zie hoofdstuk 1). Maar er zijn extra aandachtspunten:

- Zorg voor een goede omgang met (sociale) media en de pers.
 - Zie BIJLAGE 5: [Omgang met \(sociale\) media en journalisten](#).
- Let op de invloed van sociale media.
- Het sleuteltrio regelt het contact met politie, ouders en collega's.
- Houd zelf controle over wie de school binnenkomt om te helpen; te veel hulpverleners kan verwarrend zijn.
- Overweeg ondersteuning door specialisten of een calamiteiten- of traumateam.
- Besteed aandacht aan gevoelens van onveiligheid, boosheid en machteloosheid bij leerlingen en docenten.
- Let op leerlingen die in onveilige situaties verkeren, zoals huiselijk geweld of echtscheiding.
- Zorg voor aandacht voor de gevoelens van ouders/verzorgers.
- Maak de school weer veilig.

Andere aandachtspunten

Bij een gewelddadige dood is het gevoel van veiligheid vaak aangetast, en dit kan leiden tot een ingewikkeld rouwproces. De [publicatie 'Als een ramp een school treft'](#) op de website van School en veiligheid biedt een uitgebreide lijst van normale stressreacties en symptomen van posttraumatische stressstoornis (PTSS). Deze publicatie kun je gratis downloaden.

Overwegingen bij het inschakelen van externe hulp

Onderzoek toont aan dat de meeste kinderen veerkrachtig zijn en met steun van vertrouwde volwassenen dramatische gebeurtenissen goed kunnen verwerken. Slechts een klein deel ontwikkelt ernstige klachten die behandeling vereisen. Volwassenen spelen een belangrijke rol als voorbeeld en moeten daarom goed ondersteund worden.

Docenten kunnen vaak beter hun eigen leerlingen opvangen dan dat vreemde hulpverleners dit doen. Het is daarom belangrijk om te voorkomen dat er te snel of te veel hulpverleners betrokken worden. Dit kan leiden tot ongecoördineerde acties.

Normale routine hervatten

Voor kinderen is het belangrijk dat de school zo snel mogelijk weer normaal functioneert. Uiteraard moet er ruimte zijn voor rouw, herdenking en verwerking, maar het herstel van de normale gang van zaken helpt kinderen om weer een gevoel van veiligheid te krijgen.

De school moet de regie houden over de inzet van externe professionals. Hulpverleners kunnen het beste de docenten ondersteunen, zodat zij op de juiste manier voor hun leerlingen kunnen zorgen.

De Verdrietkoffer

De Verdrietkoffer is een hulpmiddel om op school het gesprek aan te gaan over verdriet, afscheid en rouw. Het bevat materialen, zoals boeken en werkvormen, die helpen om dit gevoelige onderwerp bespreekbaar te maken.

Inhoud en gebruik

- **Boeken en websites**
De GGD biedt een digitaal overzicht met (voor)leesboeken, informatieve boeken en relevante websites over verdriet en rouwverwerking.
- **Zelf aanschaffen of lenen**
Je kunt ervoor kiezen om zelf boeken te kopen of om de Verdrietkoffer te lenen via de GGD. In deze koffer vind je (voor)leesboeken, informatieve boeken, nieuwe werkvormen en praktische attributen.
- **Doel**
De koffer is bedoeld om met leerlingen in gesprek te gaan over thema's als de dood, afscheid en rouw(verwerking).

Soorten Verdrietkoffers

Er zijn 3 fysieke Verdrietkoffers beschikbaar:

1. Voor groep 1 t/m 4 (basisonderwijs), zie BIJLAGE 15 – [Inhoud Verdrietkoffer onderbouw bas.](#)
2. Voor groep 5 t/m 8 (basisonderwijs), zie BIJLAGE 16 – [Inhoud Verdrietkoffer bovenbouw bas.](#)
3. Voor het voortgezet onderwijs, zie BIJLAGE 17 – [Inhoud Verdrietkoffer vo.](#)

Hoe kun je de Verdrietkoffer lenen?

- **Contact opnemen**
Neem contact op met het JGZ-team als je een Verdrietkoffer wilt lenen. Bel daarvoor ons Afsprakenbureau: 050 367 4990. Je kunt dan ook afspreken wie de koffer ophaalt of brengt.
- **Leenperiode**
Je kunt een Verdrietkoffer maximaal 3 weken lenen. Heb je hem langer nodig? Overleg dan met het JGZ-team van de school.
- **Evaluatie**
Na gebruik vragen we je om een kort evaluatieformulier in te vullen, zodat de inhoud van de koffer blijft aansluiten op de behoeften van scholen.

Bijlage 1 - Analyse van eigen emoties

Wanneer er iemand op school overlijdt, roept dat bij docenten en begeleiders veel emoties op, zoals angst, onzekerheid en medeleven. Deze emoties kunnen invloed hebben op hoe je handelt. Daarom is het belangrijk om als docent, mentor of begeleider stil te staan bij je eigen gevoelens.

Bewustzijn van je emoties

- Je kunt je eigen emoties niet volledig uitschakelen, en dat is ook niet nodig. Ouders en leerlingen waarderen het juist als je laat zien dat het overlijden jou ook raakt. Zo voelen zij zich gesteund.
- Onbewuste of onverwerkte emoties kunnen echter een negatief effect hebben op hoe je leerlingen begeleidt. Reflecteren op je eigen emoties helpt om de situatie beter te hanteren.

Zelfreflectie

Na de eerste schok is het goed om je eigen gevoelens en gedachten rondom het overlijden te onderzoeken. Dit kan individueel, maar ook gezamenlijk met het schoolteam of het sleuteltrio.

Vragen voor zelfreflectie

1. **Hoe kijk ik aan tegen de dood?**
 - Welke associaties heb ik met de dood?
 - Vind ik deze associaties rustgevend of onrustig? Waarom?
 - Welke invloed hebben eerdere ervaringen met de dood op mijn huidige gevoelens?
2. **Hoe kijk ik aan tegen suïcide?**
 - Welke associaties heb ik met suïcide?
 - Begrijp ik deze gevoelens of keur ik ze af? Waarom?
 - Welke eerdere ervaringen heb ik gehad met suïcide(pogingen), en hoe beïnvloeden die mijn huidige houding?
3. **Hoe ervaar ik dit specifieke sterfgeval?**
 - Wat was mijn persoonlijke relatie met de overledene?
 - In welk opzicht zal ik hem/haar missen?
 - Zijn er omstandigheden die het verlies extra moeilijk maken, zoals familieleden of de manier van overlijden? Hoe sta ik daar tegenover?
4. **Kan ik het begeleidingsproces alleen aan, of heb ik hulp nodig?**
 - Zo nodig kan een vertrouwde collega ondersteuning bieden, bijvoorbeeld door samen de klas in te gaan.

Troosten

Het is niet nodig om elke leerling individueel te troosten; kinderen kunnen elkaar vaak goed ondersteunen. Huilen is een natuurlijke en gezonde manier om verdriet te uiten, en het is een belangrijke stap in het verwerkingsproces.

Bijlage 2 - Slecht nieuws vertellen aan de betrokkenen

Wanneer het overlijdensbericht eerst bij de school binnenkomt, is het belangrijk om snel ouders/verzorgers, familie, broers, zussen, vrienden en klasgenoten op de hoogte te brengen. Omdat nieuws zich snel via sociale media verspreidt, moeten deze gesprekken zo snel mogelijk worden gevoerd.

Hieronder volgt een stapsgewijze aanpak voor het voeren van deze gesprekken.

De voorbereiding

Voor je het gesprek aangaat, is het belangrijk om het volgende te overwegen:

- **Aan wie moet het nieuws worden verteld?**
- **Wie is de meest geschikte persoon om het nieuws te brengen?**
- **Hoe kondig je het gesprek aan?**
 - Ga je zonder aankondiging naar de ouders/verzorgers/familie, of bel je eerst op?
 - Nodig je broers/zussen en vrienden uit zonder dat ze weten waar het over gaat?
- **Welke voorzorgsmaatregelen moeten worden getroffen?**
 - Zorg bijvoorbeeld voor opvangmogelijkheden na het gesprek. Wat is beschikbaar?

De inleiding

Begin niet met een uitgebreide inleiding. Het is wel belangrijk om mensen de kans te geven even rustig te gaan zitten en hun aandacht op jou te richten. Je kunt het gesprek beginnen met korte, duidelijke zinnen zoals:

- "Ik moet u iets ernstigs vertellen..."
- "Ik vind het moeilijk om te zeggen, maar ik heb slecht nieuws voor u..."
- "Ik vrees dat ik u moet overvallen met verdrietig nieuws..."

Het is belangrijk om de zinnen in de ik-vorm te houden. Dit maakt je boodschap persoonlijk en zorgt ervoor dat de ander beter luistert.

Vertel het nieuws kort en duidelijk

- Vertel wat er is gebeurd op een directe en bondige manier.
- Laat de ander niet raden wat je komt vertellen.
- Geef de feiten zonder details of uitleg; daarvoor is later in het gesprek ruimte.

Reageer op de eerste emoties

Na het slechte nieuws komen vaak heftige emoties naar boven, zoals ongeloof, verdriet, boosheid of verbijstering. Sta open voor deze emoties en luister actief en meelevend. Reageer bijvoorbeeld op hun signalen met:

- "U bent duidelijk geschokt door dit bericht..."
- "Ik zie dat dit nieuws u overvalt..."

Geef de ander de tijd om emoties te uiten en erken hun gevoelens. Je kunt eventueel delen dat jij zelf ook geschokt was toen je het nieuws hoorde, maar zorg ervoor dat de ander eerst ruimte krijgt om hun emoties te verwerken.

Geef, zo nodig, verdere toelichting

Het nieuws roept vaak veel vragen op:

- Wat is er precies gebeurd?
- Hoe kon dit gebeuren?
- Hoe lang heeft het geduurd?
- Waar is het gebeurd?
- Waarom?

Geef eerlijk en duidelijk de informatie die je hebt. Het kan moeilijk zijn om alles te vertellen, maar het is belangrijk dat nabestaanden de volledige waarheid horen. Ze hebben recht op alle informatie. Onvolledige of achtergehouden informatie kan later meer schade veroorzaken.

Bied hulp aan

Naast heftige emoties, komen er ook praktische vragen op:

- Wat moet er nu gebeuren?
- Hoe vertel ik het aan anderen?
- Hoe kom ik hier overheen?

Als brenger van het nieuws moet je oog hebben voor deze problemen.

Geef duidelijk aan welke hulp de school kan bieden en welke andere instanties ingeschakeld kunnen worden.

Zorg dat de ouders en leerlingen weten wie ze kunnen benaderen voor verdere hulp of gesprekken, bijvoorbeeld het [JGZ-team van de GGD](#).

Afronding

Voordat je het gesprek afsluit, is het belangrijk om te benoemen welke mogelijkheden er zijn voor verdere ondersteuning. Het JGZ-team dat aan de school is verbonden, kan advies geven over de hulpbronnen die beschikbaar zijn.

Bijlage 3 - Het informeren van leerlingen

Deze bijlage richt zich op het overbrengen van slecht nieuws aan leerlingen wanneer een klasgenoot of docent is overleden. Het is belangrijk om dit op een zorgvuldige en begrijpelijke manier te doen, met aandacht voor de gevoelens van de leerlingen.

Het vertellen van het slechte nieuws

Begin het gesprek met een korte inleidende zin om de aandacht van de leerlingen te krijgen.

Voorbeelden van zo'n zin zijn:

- "Ik heb een verdrietige boodschap voor jullie."
- "Ik moet jullie iets heel ergs vertellen."

Vervolgens vertel je kort en bondig over het overlijden en geef je een beknopte beschrijving van de omstandigheden. Het is niet nodig om een lang verhaal te houden, omdat de schok van het nieuws de kinderen vaak verhindert om meteen alles te verwerken. Geef hun de tijd om het nieuws tot zich te laten doordringen. Vragen om nadere uitleg komen vanzelf als ze daar behoefte aan hebben.

Eerlijk en duidelijk

Kinderen en jongeren moeten op 2 manieren omgaan met de dood:

1. ze proberen te begrijpen wat 'dood' betekent, en
2. hoe ze hun gevoelens van verlies kunnen verwerken.

Door eerlijk en duidelijk te zijn, help je hen bij beide processen. Ook al kunnen ze niet altijd alles overzien, het is belangrijk dat de waarheid wordt verteld, aangepast aan hun leeftijd en emotionele ontwikkeling.

Maak van het nieuws geen zakelijke mededeling. Als je het op een integere manier vertelt en daarbij je eigen emoties toont, geef je de leerlingen de ruimte om zich ook te uiten.

"Ik weet het niet"

Je hoeft niet op alle vragen een antwoord te hebben. Ook volwassenen weten niet alles en kunnen moeite hebben met het verwerken van de dood. Het is oké om toe te geven dat je iets niet weet, bijvoorbeeld door te zeggen: "Ik weet het niet, maar ik denk...". Dit is eerlijk en kan een open gesprek mogelijk maken.

Stilte

Iedere leerling reageert anders op slecht nieuws. Vaak zijn kinderen stil en geschokt wanneer ze horen dat een klasgenoot of docent is overleden. Deze stilte kan ongemakkelijk aanvoelen, maar het is niet altijd nodig om die direct te doorbreken. Laat de leerlingen de ruimte om op hun eigen manier met de schok om te gaan.

Als de stilte echter pijnlijk wordt en niet meer functioneel is, kun je proberen het gesprek weer op gang te brengen door bijvoorbeeld te zeggen: "Jullie zijn er stil van, en dat begrijp ik. Het is een enorme schok, ook voor mij. Misschien kunnen jullie met je buurman of buurvrouw bespreken wat dit nieuws voor jullie betekent."

Afhankelijk van de leeftijd en ontwikkeling van de leerlingen, kun je de les vervolgen door een verhaal of gedicht voor te lezen dat aansluit bij de situatie.

Verdere informatie

Wanneer de eerste schok voorbij is en de leerlingen vragen beginnen te stellen over wat er verder gaat gebeuren, kun je praktische informatie geven, zoals:

- Hoe verloopt het contact met de familie?
- Hoe worden afspraken gemaakt over rouwbezoek en de uitvaart?
- Wat doet de school?
- Hoe worden de komende dagen ingevuld?

Online delen van berichten

Waarschuw de leerlingen dat ze voorzichtig moeten zijn met het delen van berichten online, uit respect voor de nabestaanden. Het kan zijn dat nog niet iedereen op de hoogte is of dat de familie liever geen informatie gedeeld ziet worden.

Daarnaast moet voorzichtigheid worden betracht richting de media, die berichten kunnen overnemen en verspreiden zonder toestemming.

Persoonlijke gesprekken

Vertel de leerlingen bij wie ze terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek. Indien nodig kan de school een rooster opstellen voor bereikbaarheid buiten schooluren, zoals in de avond, weekenden en vakanties.

Bijlage 4 - Informatie voor ouders

Wanneer kinderen onverwacht te maken krijgen met de dood, geweld of een ernstig ongeval, kan dat hen diep raken. Kinderen hebben tijd en ondersteuning nodig om dergelijke gebeurtenissen te verwerken. Als ouder(s)/verzorger(s) kun je hier een belangrijke rol in spelen.

[Hieronder kan de school een eigen tekst op maat maken door niet-relevante uit de tekst te halen.]

Hoe zien kinderen de dood?

De manier waarop kinderen de dood begrijpen, verschilt afhankelijk van hun leeftijd.

- **Kinderen van 3 tot 6 jaar**
Kinderen in deze leeftijd weten dat mensen en dieren dood kunnen gaan, maar ze begrijpen nog niet dat dit voor altijd is. Ze denken vaak dat de dode weer terugkomt en stellen veel vragen, zoals: "Kan hij nog horen?" of "Wordt hij niet vies in de grond?"
- **Kinderen van 6 tot 9 jaar**
Op deze leeftijd beginnen kinderen te beseffen dat de dood definitief is. Ze begrijpen dat de mensen van wie ze houden ook kunnen sterven, wat hen vaak angstig maakt. Ze stellen vragen over begravenissen, crematie en wat er na de dood gebeurt.
- **Kinderen van 9 tot 12 jaar**
Kinderen in deze leeftijd begrijpen dat alles wat leeft uiteindelijk sterft. Ze worden echter zelfstandiger en zullen hun angsten en verdriet minder snel uiten, om niet kinderachtig over te komen.
- **Kinderen van 12 jaar en ouder**
Tieners begrijpen dat de dood onvermijdelijk is, maar voelen nog steeds een zekere afstand tot het idee dat het hen of hun directe omgeving kan treffen. Wanneer een leeftijdsgenoot overlijdt, worden ze vaak diep geraakt. In deze leeftijdsfase vragen ze zich af wat de zin van het leven is, en een confrontatie met de dood kan die vragen versterken.

Praten met kinderen over de dood

Het is belangrijk om openlijk met je kind te praten over de dood en de overledene. Leg zo duidelijk mogelijk uit wat 'dood' betekent, vooral bij jonge kinderen. Dit helpt hen om niet in de war te raken en voorkomt dat ze onjuiste ideeën ontwikkelen, zoals dat iemand die dood is nog pijn kan voelen.

Vermijd verklaringen zoals:

- "Dood zijn is slapen, maar dan voor altijd." Dit kan ervoor zorgen dat kinderen bang worden om zelf te gaan slapen.
- "Doodgaan is op een verre reis gaan." Dit kan gevoelens van verlatenheid oproepen, omdat het kind zich afvraagt waarom het niet mee mocht.
- "Iemand gaat dood omdat hij zo ziek was." Jonge kinderen begrijpen vaak niet het verschil tussen ernstig en minder ernstig ziek zijn, wat hen bang kan maken als ze zelf ziek worden.

Beantwoord vragen van je kind eerlijk en op een manier die past bij hun leeftijd. Als je iets niet weet, is het prima om dat toe te geven: "Ik weet het niet, maar ik denk...". Dit kan een open gesprek stimuleren.

De verwerking

Kinderen verwerken een verlies op een vergelijkbare manier als volwassenen, maar ze hebben meer steun nodig.

- Spelen is vaak een manier voor hen om hun emoties te uiten. Ook creatieve activiteiten, zoals tekenen of het schrijven van een brief, kunnen helpen bij de verwerking.
- Let ook op de media die je kind consumeert, zoals tv-beelden of foto's in kranten. Gruwelijke beelden kunnen de ervaring verergeren, vooral vlak na een tragische gebeurtenis.
- Laat je kind niet te lang alleen, maar geef het wel de ruimte om zich zo nu en dan even terug te trekken. Laat je kind weten dat u in de buurt bent en blijft.
- Het bijwonen van de begrafenis of crematie kan helpen bij het afscheid nemen. Zorg ervoor dat je kind van tevoren weet wat het kan verwachten.

Normale reacties van kinderen op een sterfgeval

Kinderen reageren op verschillende manieren op een sterfgeval, bijvoorbeeld door:

- stil te zijn of juist erg druk te doen
- minder interesse te tonen in dagelijkse activiteiten
- onrustige slaap of nachtmerries te krijgen
- angstig te zijn en niet alleen te willen zijn
- boos of verdrietig te worden over kleine dingen
- terugval in gedrag, zoals bedplassen of duimzuigen
- lichamelijke klachten te hebben, zoals hoofdpijn of buikpijn
- schuldgevoelens te ervaren.

Als je merkt dat je kind zich anders gedraagt, probeer er dan over te praten. Vraag wat ze gehoord, gezien, gedacht en gevoeld hebben. Het belangrijkste is dat je tijd voor je kind neemt om samen te praten en dingen te doen.

Communicatie via sociale media

Een plotseling overlijden kan snel de aandacht trekken van de pers. Journalisten zoeken vaak informatie op sociale media. Alle foto's, berichten en gedachten die privé worden gedeeld, kunnen worden gebruikt als bron voor nieuwsverhalen. Wees daarom voorzichtig met wat je online deelt en bespreek met je kind hoe ze met deze situatie kunnen omgaan.

Hulp inschakelen

Soms kan de schok zo groot zijn dat het moeilijk is om je kind te helpen. In dat geval is het belangrijk om hulp te zoeken, zowel voor jezelf als voor je kind. Als je kind na enkele maanden nog niet hersteld is, kan je contact opnemen met:

- de huisarts
- het Jeugdgezondheidszorg-team van de school of het sociaal team in de buurt.

Het is belangrijk om de signalen van je kind goed in de gaten te houden en hem/haar te helpen bij het verwerken van zijn/haar gevoelens, met geduld en begrip.

Bijlage 5 - Omgang met (sociale) media en journalisten

Wanneer er een schokkende gebeurtenis op school plaatsvindt, trekt dit snel de aandacht van de media. Journalisten zullen altijd op zoek gaan naar een verhaal, of de school nu meewerkt of niet. Wat er uiteindelijk in de media verschijnt, hangt deels af van hoe de school reageert. Het is daarom belangrijk om open en duidelijk te communiceren, zodat de feiten kloppen. Dit kan het verhaal dat gepubliceerd wordt positief beïnvloeden, maar hiervoor moet altijd eerst toestemming van de nabestaanden worden verkregen.

Algemene richtlijnen voor mediacontact

1. Feiten moeten kloppen

Werk samen met journalisten en zorg dat ze met de juiste feiten naar buiten gaan. Probeer met de journalist af te spreken dat je het interview of artikel kunt lezen vóórdat het gepubliceerd wordt.

2. Geen persoonlijke gegevens

Geef nooit namen door van verdachten, slachtoffers of andere betrokkenen. Verstrek geen foto's of persoonlijke informatie. Zelfs als dergelijke informatie al via sociale media is verspreid, is het belangrijk deze nooit te bevestigen of verdere details te verstrekken.

3. Kaders stellen

Je kunt invloed uitoefenen op wat de media kunnen filmen, fotograferen en zeggen op het schoolterrein. Zorg dat het duidelijk is wat journalisten wel en niet mogen doen op de school.

Perscontacten

Het is verstandig om alle perscontacten via *één woordvoerder* te laten verlopen. Deze persoon kan de pers te woord staan en fungeert als het centrale aanspreekpunt voor de media.

Het is belangrijk om iedereen binnen de schoolgemeenschap (leerlingen, personeel en ouders) te laten weten dat alleen de woordvoerder verantwoordelijk is voor contact met de pers.

Taken van de perswoordvoerder

- Behandelen van persvragen en interviewverzoeken.
- Monitoren van berichtgeving.
- Afstemmen van perscontacten met de schoolleiding, politie, Slachtofferhulp, GGD en andere betrokken partijen.

Belangrijke aandachtspunten in het contact met de pers

- **Geen toegang voor pers bij bijeenkomsten**
Journalisten mogen niet aanwezig zijn bij bijeenkomsten met ouders of andere betrokkenen.
- **Perscontact buiten de school**
Voer gesprekken met de pers buiten de school en de directe omgeving. Dit voorkomt dat journalisten leerlingen en docenten op school aanspreken of foto's maken van bijvoorbeeld een herdenkingsplek. Hierdoor blijft de school een veilige en indringersvrije plek voor leerlingen.
- **Eerlijke en gelijke informatieverstrekking**
Iedere journalist wil graag persoonlijke informatie, maar zorg ervoor dat iedereen dezelfde informatie krijgt.

- **Plan en communiceer persbijeenkomsten**
Maak zo snel mogelijk tijd en plaats bekend voor persbijeenkomsten en herhaal deze zo nodig in de dagen erna.
- **Kies zorgvuldig mediakanalen voor dieper ingaan op de gebeurtenis**
Als je op enig moment in de media dieper wilt ingaan op de gebeurtenis, of dit achteraf wilt doen, wees dan voorzichtig met het kiezen van het juiste programma. Zorg dat je inspraak hebt op hoe het programma eruitziet en of je de montage kunt zien voor de uitzending.

Sociale media

Journalisten houden sociale media goed in de gaten op zoek naar berichten met nieuwswaarde. Leerlingen en medewerkers van de school kunnen onbewust nieuws creëren door wat ze online delen. Alles wat via sociale media naar buiten wordt gebracht, kan interessant zijn voor journalisten.

Om dit te beheren, is het belangrijk om:

1. **Bewustzijn creëren**
Maak leerlingen, medewerkers en ouders bewust van het feit dat journalisten meekijken met wat zij online zetten. Benadruk welk soort informatie niet gedeeld mag worden, vooral gegevens die te maken hebben met de situatie of die de privacy van de overledene en hun familie kunnen schaden.
2. **Communiceer vroegtijdig over perscontacten**
Vertel direct dat de school een perswoordvoerder heeft, wie dat is en hoe deze bereikbaar is.
3. **Stel een communicatiestatement op**
Schrijf een officieel statement met procesinformatie en feiten die gedeeld mogen worden. Publiceer dit op de website en verwijst hiernaar wanneer er vragen komen of als onrust ontstaat door onjuiste berichtgeving.
4. **Monitor en corrigeer**
Als er veel media-aandacht is, overweeg dan om sociale media actief te monitoren. Dit kan helpen om snel te reageren op verkeerde informatie en, zo nodig, via platforms als X (voorheen Twitter) snel en breed te communiceren om onjuistheden te corrigeren.

Samenvatting

- Zorg dat de school *één woordvoerder* heeft.
- Verstrek geen persoonlijke informatie over betrokkenen.
- Stel duidelijke grenzen voor wat de pers mag doen op het schoolterrein.
- Gebruik sociale media voorzichtig en wees bewust van de impact van online berichten.
- Monitor sociale media actief om, zo nodig, snel te kunnen reageren op onjuiste berichtgeving.

Zo creëer je een veilige en beheersbare omgeving voor zowel de leerlingen als de school in tijden van crisis.

Bijlage 6 - Fasen in de rouwverwerking

Het rouwproces bij kinderen vertoont in grote lijnen overeenkomsten met dat van volwassenen, maar hun reacties zijn vaak minder voorspelbaar. Kinderen ervaren dezelfde pijn, maar de manier waarop zij deze uiten en ermee omgaan, kan verschillen.

Hieronder worden de verschillende fasen van rouwverwerking bij kinderen beschreven.

Fase 1: Boosheid, verdriet en angst

In deze eerste fase moeten kinderen de realiteit van het verlies onder ogen zien. De medeleerling of docent is overleden en dat is een feit dat niet ontkend kan worden. Ondanks de goede bedoelingen van volwassenen, kunnen kinderen niet altijd beschermd worden tegen de pijn van verdriet en angst. Ze leren te leven met de realiteit van het verlies, wat kan leiden tot gevoelens van boosheid, verdriet en angst, bijvoorbeeld de angst om zelf ook een ongeluk te krijgen. Soms kunnen kinderen zich schuldig voelen over eerder gedrag tegenover de overledene, zoals pesten of ruzie, omdat ze dit nu nooit meer kunnen goedmaken.

Fase 2: Desoriëntatie en desorganisatie

In deze fase kunnen kinderen rusteloos zijn en hun emoties kunnen sterk schommelen. Ze kunnen onrustig gedrag vertonen, zoals door de klas lopen of onterecht lachen. Dit kan gepaard gaan met concentratieproblemen en een gevoel van desorganisatie. Het lijkt alsof ze druk bezig zijn met niets, terwijl ze in werkelijkheid worstelen met hun gevoelens.

Fase 3: Ontkenning

Sommige kinderen kiezen ervoor om de werkelijkheid te ontkennen, omdat deze te pijnlijk is om onder ogen te zien. In deze fase vertonen ze meestal geen opvallend gedrag en trekken ze zich vaak terug in eenzaamheid. Het kan zijn dat ze het verlies verdringen, wat kan leiden tot een vermijding van nieuwe, intieme relaties uit angst voor nog een verlies.

Fase 4: Opstandigheid

In deze fase kunnen kinderen zich verzetten tegen de werkelijkheid. Ze kunnen boos zijn op personen of instanties die ze verantwoordelijk houden voor het overlijden, zoals de school, ouders of hulpverleners. Deze opstandigheid kan zich uiten in concentratie- en leerproblemen, slapeloosheid en zelfs terugval naar eerdere ontwikkelingsfasen, zoals extra aan- of afhankelijkheid thuis en op school.

Fase 5: Aanvaarding

In deze fase leren kinderen het verlies onder ogen te zien. Ze beginnen de overledene te idealiseren en koesteren bepaalde herinneringen of eigendommen. Hun beeld van de overledene wordt realistischer, en ze zijn in staat om over de overledene te praten en herinneringen op te halen.

Fase 6: Integratie

Het rouwproces leidt tot een betere voorbereiding op de toekomst. Kinderen richten hun aandacht weer op anderen en openen zich voor nieuwe relaties. Ze kunnen weer genieten van alledaagse dingen, omdat het verdriet langzaam is verwerkt.

Tot slot

- **Herkenning van terugval**
Bij nieuw verlies kan het zijn dat leerlingen opnieuw in het rouwproces worden teruggebracht. Dit kan gebeuren ongeacht de fase waarin ze zich bevonden.
- **Individueel tempo**
Iedere leerling heeft zijn of haar eigen tempo in het verwerken van verlies. Het is belangrijk om te begrijpen dat rouw nooit volledig volgens een vast stramien verloopt, vooral niet bij kinderen, bij wie zowel kracht als zwakte kunnen afwisselen.
- **Uiterlijke reacties**
Sommige leerlingen laten pas weken of maanden later hun eerste rouwreacties zien. In het begin kunnen ze weinig gevoelens tonen en lijkt alles gelijkmatig te verlopen.
- **Afwisseling van emoties**
Kinderen kunnen niet constant bezig zijn met verdriet. Ze kunnen op momenten stoer doen en kort daarna weer intens verdrietig zijn. Het is daarom belangrijk om gesprekken over verdriet te combineren met andere activiteiten waarin leerlingen hun gevoelens kunnen uiten.
- **Directe emotionele uitingen**
In tegenstelling tot volwassenen, die vaak proberen hun emoties te beheersen, uiten kinderen hun emoties soms op een directe manier. Ze kunnen hysterisch huilen, agressief reageren of uiting geven aan hun woede. Dit kan uitdagend zijn voor volwassenen, maar het is normaal gedrag na een verlies. Het is belangrijk om veilige uitlaatkleppen te vinden, zoals sport of creatieve activiteiten.
- **Communicatie met leeftijdsgenoten**
Kinderen willen soms niet praten over hun gevoelens met volwassenen, maar kunnen dit wel doen met vrienden via sociale media, zoals WhatsApp, of andere online platforms. Dit kan hen helpen om hun emoties op een meer comfortabele manier te uiten. Daarom kan het zijn dat ze kiezen voor online hulp.
- **Rouw bij pubers**
Pubers stellen hun rouwprocessen soms uit, omdat ze al te maken hebben met zware ontwikkelingsopgaven. Rouwen kan voor hen dan extra uitdagend zijn.

Samenvatting

- Het rouwproces is individueel en kan schommelingen vertonen.
- Kinderen hebben niet altijd de behoefte om met volwassenen te praten, maar kunnen zich uiten in andere sociale contexten.
- Het is essentieel om te erkennen dat het rouwproces niet lineair is en dat terugvallen normaal zijn in de verschillende fasen van rouwverwerking.

Bijlage 7 - Kinderen en het besef van de dood

Kinderen en jongeren gaan op verschillende manieren om met de dood, afhankelijk van hun leeftijd en eerdere ervaringen. Hoe open er in hun omgeving over de dood wordt gesproken, speelt ook een belangrijke rol.

Kinderen tot 3 jaar

- **Besef van de dood:** Heel kleine kinderen begrijpen de dood nog niet. Ze maken geen onderscheid tussen levende en niet-levende dingen.
- **Emoties:** Ze zijn bang om gescheiden te worden van hun verzorgers. Ze voelen verlies en lijden daaronder, maar hebben geen angst voor de dood zelf.
- **Natuurlijke omgang:** Hun manier van omgaan met de dood is nog heel natuurlijk. Volwassenen schrikken hier soms van, omdat ze die natuurlijkheid zijn kwijtgeraakt.

Kinderen van 3 tot 6 jaar

- **Begrip van dood:** Kinderen in deze leeftijd weten dat er een verschil is tussen leven en dood. Ze gebruiken het woord "dood" in hun spel, maar begrijpen het nog niet goed.
- **Opvatting van de dood:** Voor hen is de dood iets tijdelijks, zoals slapen. Ze beseffen dat dood en verdriet met elkaar te maken hebben, maar voelen geen angst voor de dood.
- **Vragen:** Ze hebben veel vragen over de dood, zoals "Kan hij nog horen?" of "Heeft hij honger in het graf?" Dit kan soms vervelend zijn voor volwassenen.

Kinderen van 9 tot 12 jaar

- **Begrip van de dood:** Kinderen tussen de 9 en 12 jaar weten dat alles wat leeft uiteindelijk doodgaat. Ze noemen vaak fysieke oorzaken zoals ziekte of ouderdom.
- **Onafhankelijkheid:** Ze worden minder afhankelijk van volwassenen en willen niet altijd aandacht vragen voor hun verdriet. Ze proberen zelf met hun gevoelens om te gaan.
- **Gedrag:** Soms uiten ze hun gevoelens door lastig of opstandig gedrag te vertonen.

Kinderen van 12 jaar en ouder

- **Besef van onvermijdelijkheid:** Tieners begrijpen dat de dood een onvermijdelijk einde is. Ze zijn intellectueel in staat om dit te begrijpen.
- **Emotionele afstand:** Hoewel ze weten dat de dood iedereen kan overkomen, voelen ze nog een grote afstand totdat het iemand uit hun omgeving raakt.
- **Existentiële vragen:** Ze beginnen zich vragen te stellen over de betekenis van het leven, zoals "Waarom zijn we hier?" De confrontatie met de dood leidt tot meer vragen en verwarring.

Bijlage 8 - Suggesties voor groepsgesprekken

Het is belangrijk om te praten met leerlingen over hun gevoelens en gedachten na een overlijden. In deze bijlage staan suggesties voor groepsgesprekken en de doelen ervan. Door regelmatig gesprekken te houden wordt het praten over de dood gemakkelijker; het helpt hen om in fasen het overlijden te verwerken.

Doelen van een groepsgesprek

Een groepsgesprek kan helpen bij:

- het uiten van gedachten en gevoelens over de dood en de overledene
- het bespreekbaar maken van emoties
- het verwerken van gevoelens
- het corrigeren van misvattingen
- het signaleren van problemen na het overlijden
- het maken van afspraken over de begrafenis of crematie
- het bespreken van voorzorgsmaatregelen om ongelukken te voorkomen
- het verbeteren van de groepssfeer.

Momenten voor groepsgesprekken

Er zijn verschillende momenten waarop je een groepsgesprek kunt houden:

1. **Direct na het overlijden**
 - Doel: helpen bij het uiten van eerste verwarrende gevoelens.
 - Thema's:
 - Ervaringen met eerdere sterfgevallen.
 - Vragen en gevoelens naar aanleiding van het nieuws.
 - Uitdrukkingen van gevoelens via sociale media.
 - Omgaan met delen informatie in WhatsApp groepen; mogelijkheid tijdelijk toevoegen van betrokken docent.
2. **Een of twee dagen voor de begrafenis of crematie**
 - Doel: bespreken van emoties en voorbereidingen voor het afscheid.
 - Thema's:
 - Wat weten we van de overledene?
 - Hoe willen we ons hem/haar herinneren?
 - Afspraken over de afscheidsbijeenkomst.
3. **Direct na de begrafenis of crematie**
 - Doel: emoties rond het afscheid bespreekbaar maken.
 - Thema's:
 - Wat betekent rouwen en afscheid nemen?
 - Uiten van emoties
 - Hoe kun je troosten?
4. **Enkele dagen na de begrafenis of crematie**
 - Doel: bespreken van gevoelens sinds het afscheid en vooruitkijken.
 - Thema's:
 - Wat doen we met de lege stoel?
 - Hoe kunnen we ongelukken in de toekomst voorkomen?

- Waar kan je terecht als je wilt praten?
- 5. **Enkele weken na de begrafenis of crematie**
 - Doel: bespreken van blijvende gevoelens over het overlijden.
 - Thema's:
 - Herinneringen aan de overledene.
 - Terugkijken naar hoe alles rondom overlijden en afscheid nemen is verlopen.
 - Het recht om minder leuke herinneringen te hebben.

Zie ook BIJLAGE 6: [Fasen in de rouwverwerking](#)

Structuur van groepsgesprekken

- **Vorbereiding**
Kies een vertrouwde ruimte en plaats de stoelen in een U-vorm.
- **Inleiding**
Vertel de leerlingen wat het doel van het gesprek is en dat het belangrijk is om te praten over hun gevoelens.
- **Leerlingen aan het woord**
 - Moedig leerlingen aan om hun gedachten te delen. Luister actief en stel doorvragen.
 - Help door bijvoorbeeld te vragen: "Het is een paar weken geleden dat X overleden is. Ik denk nog geregeld aan haar/hem. Is dat bij jullie ook zo? Wie wil daar iets over zeggen?" "Ik ben erg geschrokken, hoe is dat voor jullie?"
 - Benadruk dat iedereen zijn eigen gevoelens en gedachten mag hebben.
- **Aandachtspunten**
 - Wees open en eerlijk.
 - Gebruik de ik-vorm bij het delen van gevoelens.
 - Wees niet bang om eigen gevoelens te delen
 - Respecteer dat niet iedereen iets wil delen.

Specifieke methodes voor groepsgesprekken

Hier zijn enkele methodes die je kunt gebruiken na het eerste gesprek:

1. **Lege hoofden**
 - Geschikt voor: kinderen vanaf middenbouw basisonderwijs t/m voortgezet onderwijs.
 - Doel: leerlingen helpen gedachten/gevoelens over de dood onder woorden te brengen.
 - Teken de contouren van een hoofd op een A4; geef elk kind een kopie.
 - Laat leerlingen 'in het hoofd' woorden opschrijven die hen te binnen schieten bij het onderwerp dood.
 - Hang de A4'tjes op; laat elk kind zijn/haar woorden toelichten.
 - Ga het gesprek aan.
2. **Vragendoos**
 - Geschikt voor: kinderen vanaf middenbouw basisonderwijs t/m voortgezet onderwijs.
 - Doel: leerlingen helpen met de verwerking van gemis en verdriet.
 - Laat leerlingen vragen anoniem in een doos stoppen.

- Bespreek deze tijdens het gesprek.
- Vervolgens kunnen de leerlingen voor zichzelf of in groepjes gaan werken.
Enkele ideeën:
 - ze bedenken wat de overleden leerling of leerkracht voor iemand was en zetten dat in enkele regels op papier.
 - ze bedenken hoe ze zich de overledene willen blijven herinneren en schrijven dat op.
 - ze maken een tekening voor de overledene of voor de ouders/familie.
 - ze maken een collage waarin ze de kenmerken van de overleden leerling of docent en de herinneringen aan hem/haar verwerken.
 - ze schrijven een gedichtje voor de overledene.
 - ze maken met foto's, tekst en muziek een herinneringsfilmpje.
 - ze verwoorden hun gevoelens in een afscheidsbrief aan de leerling of docent of in een troostbrief aan de ouders.

Je kunt de werkstukken bundelen in een boek en aan de ouders/familie geven.

3. Doodeerlijk

- Geschikt voor: kinderen vanaf middenbouw basisonderwijs t/m voortgezet onderwijs.
- Doel: leerlingen helpen praten over hun gedachten/gevoelens.
- Gebruik kaarten met aanvulzinnen om leerlingen te helpen hun gevoelens te delen.
- Voorbeelden van aanvulzinnen:
 - Toen ik hoorde dat ...
 - Er is mij nooit verteld dat ...
 - Ik wou dat ik kon/ik zou willen dat ik nooit...
 - Vaak vraag ik me af ...
 - Ik zou nu nog tegen (naam overledene) willen zeggen...

4. Welke kaartjes passen bij jou?

- Geschikt voor: kinderen in het voortgezet onderwijs.
- Doel: kinderen helpen zich bewust te worden van de gevoelens die een overlijdensbericht bij hen oproept. En duidelijk maken dat er meestal meerdere gevoelens tegelijk opspelen.
- Laat elke leerling 2 kaartjes (A5) met emoties, kiezen die hen raken. Begin zelf.
- *Voorbeelden van emoties zijn:* boos, verdrietig, bang, verward, schuldig, geschrokken, somber, wanhopig, woedend, opgelucht, moe, onwennig.
- Bespreek waarom ze juist deze kaartjes hebben gekozen.

5. Variant op 'Welke kaartjes passen bij jou?'

- Zet uitspraken – die jongeren mogelijk hebben - op de kaartjes.
- Bijvoorbeeld: waarom nou – waarom hij/zij en ik niet? – ik kan het nog steeds niet geloven – het is ook mijn schuld/de schuld van ons allemaal – ik zal hem/haar vreselijk missen - wie is de volgende – ik voel me in de steek gelaten.

Aandachtspunten bij groepsgesprekken

1. Leerlingen kunnen tijdens groepsgesprekken hun emoties niet altijd beheersen, waardoor ze kunnen decompenseren (bijvoorbeeld 'flippen'). Als dit gebeurt, stop het gesprek onmiddellijk. Blijf bij de leerling die in de problemen zit en vraag een collega om de andere leerlingen op te vangen.
2. Als je denkt dat een leerling te labiel is voor een groepsgesprek, overweeg dan wat je het beste kunt doen:
 - Voer geen groepsgesprek, wat kan betekenen dat de rest van de klas minder goed wordt ondersteund.
 - Voer een groepsgesprek zonder de labiele leerling, wat stigmatiserend kan zijn.
 - Voer een voorgesprek met de labiele leerling.
3. Accepteer negatieve gevoelens van leerlingen over de overledene.
4. Let op 'wilde verhalen', 'verheerlijking van de (zelfgekozen) dood' en andere signalen.
5. Bespreek je indrukken en signalen van de groepsgesprekken met een collega, leerlingbegeleider of een groep collega's.
6. Maak, zo nodig, afspraken met de [jeugdarts of jeugdverpleegkundige van GGD Groningen](#) of een andere hulpverlenende instantie om je signalen en twijfels te bespreken.

Bijlage 9 - Het afscheid en de uitvaart

Afscheid nemen van de overledene

Het is belangrijk dat leerlingen afscheid kunnen nemen van een overleden leerling of docent, bijvoorbeeld via een condoleancebezoek, de uitvaart of een afscheidsbijeenkomst op school. Bereid de leerlingen goed voor op wat ze kunnen verwachten en geef ruimte voor hun vragen.

Condoleancebezoek

- Vraag eerst of de familie een bezoek van leerlingen op prijs stelt.
 - Bereid leerlingen voor op vragen als: wat moet je zeggen, moet je een hand geven, hoelang blijf je, wat moet je meenemen?
 - Geef antwoord op deze vragen en zorg voor goede begeleiding.

Afscheid nemen van de overledene

- Als de overledene toonbaar is:
 - Bespreek wat de leerlingen kunnen verwachten: hoe de overledene eruitziet, hoe het aanvoelt.
 - Leerlingen mogen zelf beslissen of ze bij de kist willen komen of afstand willen houden.
 - Zorg voor voldoende begeleiding.

Deelname aan de uitvaart

- Leerlingen kunnen teksten, gedichten of muziek bijdragen aan de uitvaart, in overleg met de familie.
 - Bereid hen goed voor op de gang van zaken tijdens de ceremonie.
 - Leg uit dat smartphones ongepast zijn tijdens de begrafenis/crematie.

Voorbereiding op begrafenis of crematie

- De uitvaart kan een begrafenis of crematie zijn, vaak voorafgegaan door een afscheidsbijeenkomst.
 - Informeer de leerlingen over wat ze kunnen verwachten en welke rituelen gebruikelijk zijn.
 - De familie bepaalt wat er tijdens het afscheid gebeurt. Er kan gezongen worden, sprekers aan het woord, kaarsen, bloemen. Overleg wat de rol van de school kan zijn.

Begrafenis

- De kist wordt naar het graf gebracht en de overledene blijft minstens 10 jaar onder de aarde.
- Nabestaanden kunnen het graf bezoeken als gedenkplek.

Crematie

- Na de ceremonie wordt de kist in de oven geplaatst.
- De as wordt verzameld en de familie beslist wat daarmee gebeurt (bijvoorbeeld verstrooien of bewaren).
- Leg uit dat de overledene niets meer voelt tijdens het crematieproces.

Herdenkingsbijeenkomst op school

- Als leerlingen niet bij de uitvaart kunnen zijn, kun je een herdenkingsbijeenkomst op school organiseren, met ruimte voor voordrachten en muziek.
- De school kan ook een online condoleanceregister openen.

Culturele verschillen

- Rouwrituelen verschillen per cultuur.
- Informeer je van tevoren over wat je kunt verwachten, bijvoorbeeld bij Joodse, Hindoestaanse of Islamitische uitvaarten. Zie bijvoorbeeld deze website: [Elke uitvaart zijn eigen rituelen](#).

Rituelen tijdens of na de uitvaart

- Rituelen helpen bij de rouwverwerking.
 - Voorbeelden zijn: bloemen of tekeningen op de kist leggen, kaartjes of stenen op het graf plaatsen, of een boom planten ter nagedachtenis.

Door aandacht te besteden aan deze rituelen, geef je leerlingen de mogelijkheid om op hun eigen manier afscheid te nemen en bij te dragen aan het rouwproces.

Bijlage 10 - Websites voor professionals en ouders/verzorgers

Website	Inhoud
<p>Slachtofferhulp Slachtofferhulp Nederland</p> <p>Omgaan met verlies</p> <p>Platform voor professionals</p>	<p>Informatie over begeleiding bij heftige gebeurtenissen, zoals een overlijden of seksueel misbruik.</p> <p>Slachtofferhulp kan jou als JGZ-professional, maar ook de school en ouders ondersteunen.</p> <p>Bel 0900 0101 of gebruik de chatfunctie.</p> <p>Speciale pagina over rouw(en).</p> <p>Advies en tools om een slachtoffer de stap te laten zetten op weg naar herstel.</p>
<p>113 113 Zelfmoordpreventie</p> <p>Kennis voor professionals</p>	<p>Als een kind/ouder/leerkracht aangeeft dat hij suïcidegedachten heeft, kan 113 zelfmoordpreventie ondersteunen.</p> <p>Bel gratis 0800 0113 of gebruik de chatfunctie.</p> <p>Hier vind je o.a. kennis, feiten en cijfers. Maar ook tools en informatiemateriaal.</p>
<p>NSPOH Rouw bij jonge kinderen</p> <p><i>Voor professionals en ouders van kinderen (tot 6 jaar)</i></p>	<p>Hier vind je antwoorden op vragen als:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Hoe ga je als JGZ-professional om met ouders en kinderen na een verlieservaring? • Hoe verloopt een rouwproces bij jonge kinderen? • Wanneer schakel je hulp in? • Welke verlieservaringen hebben nog meer impact op kinderen?
<p>Psychogoed Omgaan met rouw en verlies</p> <p><i>Voor ouders van kinderen 6-12 jaar</i></p>	<p>Hier lees je welke rouwreacties je kunt verwachten bij een kind (6-12 jaar) op de basisschool. En hoe je hiermee kunt omgaan.</p>
<p>Zelfhulporganisatie OOK Ouders overleden kind</p> <p><i>Voor ouders</i></p>	<p>Website van/voor ouders die een kind hebben verloren.</p>
<p>Stichting Achter de Regenboog Achter de Regenboog</p> <p><i>Voor kinderen 4-18 jaar</i></p>	<p>Voor kinderen en jongeren die te maken krijgen met de dood. Iedereen kan er terecht met vragen over rouw en verlies bij kinderen/jongeren.</p> <p>Advieslijn: 085 047 15 71 of stuur een e-mail naar hulpvraag@achterderegenboog.nl</p>

<p>Rouwbehandeling.nl Rouwverwerking kind 10 tips</p> <p><i>Voor ouders van kinderen 4-18 jaar</i></p>	<p>Rouwverwerking kind: hoe help je een kind omgaan met verlies en rouw? Tien tips</p>
<p>In de wolken Kinderen/jongeren en rouw</p> <p><i>Voor ouders van kinderen 0-18 jaar en jongeren</i></p>	<p>Rouw bij kinderen, hoe ga je hiermee om? Achtergrondinformatie, tips, boeken en materialen.</p>
<p>Nederlands Jeugdinstituut Verlies en Rouw in het gezin</p> <p><i>Voor ouders van kinderen 0-18 jaar</i></p>	<p>Hoe help je je kind bij rouw? Hoe ga je als ouder om met je eigen rouwgevoelens?</p>
<p>Uitvaartverzekering DELA Rouwverwerking bij kinderen</p> <p>Culturele en religieuze uitvaarten</p> <p><i>Voor ouders van kinderen 0-18 jaar</i></p>	<p>Adviezen van rouwdeskundigen voor ouders.</p> <p>Elke uitvaart zijn eigen rituelen. Hoe gaan diverse culturen om met de dood en rouw?</p>
<p>Dag Lieve Dag Lieve... herinneringsboek voor kinderen</p> <p><i>Voor kinderen tot 12 jaar</i></p>	<p>Dingen die kinderen kunnen doen als ze verdriet hebben om iemand die is doodgegaan. Muziek, filmpjes, verhalen en gedichten.</p>
<p>GroeiGids Rouwverwerking bij peuters</p> <p><i>Voor ouders van peuters 2-4 jaar</i></p>	<p>Hoe verloopt rouw bij peuters? En hoe ga je als ouder met je eigen rouwgevoelens om?</p>
<p>Leerkracht en gedragsspecialist Anton Horeweg Leer over rouw en trauma</p> <p><i>Voor leerkrachten</i></p>	<p>Hulp bij gedragsproblemen, ontwikkelings-gedrags- en leerstoornissen in de klas. Ervaren leerkracht geeft (boeken)tips over rouw bij kinderen en jongeren.</p>
<p>Nederlands Uitvaartmuseum Doodgewoon in de klas</p> <p><i>Voor leerkrachten in het basisonderwijs</i></p>	<p>Hoe ga je om met een overlijden in/rond je klas? Over rituelen, gedenkobjecten, begraven en cremieren.</p>
<p>Stichting School & Veiligheid School en Veiligheid</p>	<p>Scholen kunnen te maken krijgen met schokkende gebeurtenissen die het schoolleven voor enige of soms</p>

<p><i>Voor leerkrachten</i></p>	<p>lange(re) tijd ontwrichten.</p> <p>In de publicatie <i>Als een ramp de school treft</i> vind je handreikingen hoe te handelen bij een ramp of calamiteit op school. In het boek staan suggesties voor een draaiboek. Je kunt de publicatie gratis downloaden.</p>
<p>UMC Utrecht – Wilhelmina Kinderziekenhuis Toolkit kind en trauma</p> <p>Voor leerkrachten van groep 5 t/m groep 8</p>	<p>De Toolkit 'Kind en Trauma' geeft informatie over het ondersteunen van leerlingen die een schokkende ervaring hebben meegemaakt.</p>

Bijlage 11 - Voorbeeld sleuteltrio-formulier

Schooljaar /

Sleutelpersonen die verantwoordelijk zijn voor de coördinatie en regie bij plotseling overlijden van een lid van de schoolgemeenschap.

1. **Namens de directie** (aan het begin van het schooljaar in te vullen)

dhr/mw

adres

tel.nr.

e-mailadres

Plaatsvervanger (aan het begin van het schooljaar in te vullen)

dhr/mw

adres

tel.nr.

e-mailadres

2. **Namens de leerlingbegeleiding** (aan het begin van het schooljaar in te vullen)

dhr/mw

adres

tel.nr.

e-mailadres

Plaatsvervanger (aan het begin van het schooljaar in te vullen)

dhr/mw

adres

tel.nr.

e-mailadres

3. **De mentor/mentrix van de sectie/klas van de overledene** (in voorkomende gevallen in te vullen)

dhr/mw

adres

tel.nr.

e-mailadres

Bijlage 12 - Voorbeeld aankondiging overlijden

Groningen,

Geachte ouders/verzorgers,

In het afgelopen weekeinde is bij een ongeval, leerling van klas, om het leven gekomen. Wij zijn hierdoor diep geschokt.

Met de klas staan we uitgebreid stil bij het verlies van [voornaam leerling] en de verwerking. Wij hopen dat jullie je zoon of dochter goed kunt opvangen als hij of zij erover wil praten. Als je er met de school over wilt praten neem dan contact met ons op.

Zodra er meer bekend is over de crematie/begrafenis, volgt nader bericht.

Met vriendelijke groet,

.....

Bijlage 13 - Voorbeeldbrief voor ouders/verzorgers

Groningen,

Geachte ouders/verzorgers,

De plechtigheid voor de [crematie/begrafenis] van vindt plaats in de aula van in op [dag en datum] om uur [tijdstip].

Na de rouwplechtigheid is er gelegenheid tot condoleren in de condoléancekamer.

De leerlingen van klas en alle anderen die zich betrokken voelen, gaan gezamenlijk naar het crematorium.

De school wordt vertegenwoordigd door mevrouw en de heer
Na de plechtigheid worden de leerlingen op school terug verwacht.

Het rooster is aangepast, zodat er met de klas aandacht besteed kan worden aan het verlies.

Wij kunnen ons voorstellen dat de verwerking van deze tragische gebeurtenis kinderen moeilijk valt. Als er bij jullie zoon of dochter problemen zijn met de verwerking of als je vragen hebt, kun je contact opnemen met

Namens de schoolleiding,

.....

Bijlage 14 - Voorbeeld casusformulier

Overleden is op (datum invullen):
Naam: j/m
Contactpersoon familie:
Adres familie:
Telefoonnummer:
Stellen wel/geen prijs op meelevende telefoontjes.

Contactpersoon school:
Hij/zij was leerling van klas:
Beste relaties: klas
..... klas
Familie: klas
..... klas
..... klas

Het overlijden is het gevolg van:

.....
Waren er anderen bij? Zo ja, wie (van school):

.....
Verdere bijzonderheden mogen wel/niet bekend gemaakt worden:

.....
De begrafenis/crematie wordt verzorgd door:

.....
Telefoonnummer:
en vindt plaats op: [dag + datum] om uur [tijdstip]
in.....

Met de familie is afgesproken:

- Bloemen: ja/nee
 - Bijzonderheden:
- Toespraak: ja/nee
 - Wie?
- Advertentie: ja/nee
- Aantal aanwezigen namens school:
- Leerlingen met/zonder ouders:

Bijlage 15 - Inhoud Verdrietkoffer | onderbouw basisonderwijs

Titel (voor)leesboeken	Auteur	Uitgever		Beschrijving
Losse draadjes	Airien Ludien	Clavis	Moeder overleden	Samen beleven mama, papa en ik de mooiste dagen, vol knuffels, knutselwerkjes en heerlijk eten. Maar op een dag wordt mama ziek. Ze wordt nooit meer beter. Ik rafel helemaal uit elkaar en raak verstrikt in mijn emoties. Door met papa te praten over ons verdriet, komen de knopen langzaam een beetje los. Er komt zelfs wat plaats vrij voor mooie herinneringen, oude en nieuwe. Een boek over verlies, liefde en kracht.
Het einde van iemand	Floor Bal	Gottmer	Algemeen over de dood	In het non-fictieprentenboek 'Het einde van iemand' geeft Floor Bal antwoorden op alle moeilijke vragen over de dood. Ze legt stapje voor stapje uit hoe het zit met dood zijn. Eerst leefde het lichaam nog en nu niet meer. Hoe kan dat? Wat gebeurt er dan met dat lichaam? Is dood zijn hetzelfde als heel lang slapen? En wat gebeurt er op een uitvaart?
De bloemen van juffie	Wina Eberhard	Clavis	Juf overleden	De juf van Muis is zo ziek dat ze niet meer beter wordt. Muis maakt mooie brieven voor Juffie totdat ze er niet meer is. Gelukkig staat Muis er niet alleen voor. Een hartverwarmend prentenboek over liefdevol afscheid nemen.
Als verdriet op bezoek komt	Eva Eland	Leopold	Omgaan met verdriet	Soms komt Verdriet onverwacht langs. Het volgt je en komt zo dichtbij dat je bijna geen adem meer kunt halen. Je kunt proberen het te verbergen. Maar het is niet alsof je zelf Verdriet bent geworden. Probeer er niet bang voor te zijn: geef het een naam. En dan blijkt dat deze ongebruikelijke gast niet hoeft te zijn wat hij lijkt...
De boodschap van beer	Marianne Busser en Ron Schroder	Moon	Beer overleden	Op een dag vindt Eekhoorn Beer; hij leeft niet meer. Maar ook al is Beers leven voorbij: hij weet nog wel troost te bieden aan zijn vrienden die verdrietig achter zijn gebleven. Hij heeft voor hen namelijk een bijzondere boodschap achtergelaten...
Naar de zee	Helen Kellock	Fontaine	Oma overleden	Druppel voor druppel wordt Lara's slaapkamer gevuld met haar tranen. Haar verdriet wordt zo groot dat haar tranen haar meenemen naar de zee. Toch vindt ze diep in de buik van de donkere zee iets wat haar de moed geeft om terug naar huis te gaan. Een ontroerend verhaal over leren omgaan met verdriet.
Vos wil naar de maan	Floor Tinga	Clavis	Vader vos overleden	Het bewijst dat er naast gemis ook weer nieuwe dingen kunnen ontstaan. Zoals vriendschap. Vos is verdrietig. Papa is er niet meer, en hij mist hem. Misschien is papa wel op de maan! Vos wil zelf ook naar de maan reizen. Of het hem lukt? Dat is de vraag. Wel komt hij onderweg een bijzonder iemand tegen ...
De jongen en de gorilla	Jackie Azua	Samsara	Moeder overleden	Deze ontroerende vertelling over een jongen in rouw en een denkbeeldige gorilla toont de kracht aan van het praten over verlies. Op de dag van zijn moeders begrafenis roept een jongen de vriend op aan wie hij behoefte heeft: een gorilla. De gorilla is wijs en zachtvaardig en hij beantwoordt alle moeilijke vragen die de jongen liever niet aan zijn vader stelt: waar is zijn moeder naartoe? Komt ze nog terug? Gaat iedereen dood? Door de vriendschap met de gorilla begint de jongen langzaam momenten van troost te ontdekken in het verzorgen van bloemen, in tikkertje spelen en in het in bomen klimmen. Maar bovenal weet de gorilla dat het helpt om gewoonweg over het verlies te praten, met name met degenen die je verdriet delen en zich misschien ook alleen voelen.
Ik laat je nooit los	Patrice Karst	Kluitman	Verbonden blijven	Als Lisa en Julius tijdens een stormachtige nacht niet kunnen slapen, vertelt hun moeder het magische verhaal van het onzichtbare draadje. Een draadje waardoor je altijd verbonden bent met iedereen van wie je houdt. Ik laat je nooit los geeft kinderen een bijzondere en hartverwarmende boodschap mee, die troost biedt in onzekere tijden. Hét boek om voor te lezen bij verlatingsangst, scheiding of verlies.
Wat ik je nog wilde zeggen	Jean Francois Senegals	Infodok	Oma overleden	Een ontroerend, poëtisch verhaal over de complexe emoties die we voelen als we iemand verliezen die ons dierbaar is. Afscheid nemen kan moeilijk zijn. Want wat zeg je tegen iemand die snel sterven zal? De jonge vos in Wat ik je nog wilde zeggen... zoekt naar de juiste woorden, maar kan ze niet vinden. Oma is zo anders nu ze ziek is. Alles is anders. Vos trekt naar het bos en de leuke herinneringen aan zijn oma komen terug. Ze geven hem de woorden waarnaar hij zo erg op zoek was.

Vogel is dood	Tiny Fisscher	Gottmer	Vogel overleden	Hoe werkt het eigenlijk als er iemand doodgaat? De vogels in het bijzondere kinderboek 'Vogel is dood' van Tiny Fisscher en Herma Starreveld werken samen om afscheid te nemen van Vogel. Tiny Fisscher laat de gebeurtenissen elkaar met veel warmte en vooral ook fijne humor opvolgen. In 'Vogel is dood' worden verschillende kanten van de dood, op een warme, onomwonden manier belicht. Het prentenboek laat zien wat er gebeurt als iemand gestorven is en biedt kind en voorlezer alle ruimte om op hun eigen wijze over de dood te praten. Vogel is dood. Gisteren leefde hij nog. Sommige andere vogels moeten een beetje huilen, en dat mag best. Samen huilen is fijn. Dan is het tijd voor de begrafenis. Al zijn vrienden en zelfs de vogels die hem niet zo graag mochten helpen mee. Ze graven een gat. Ze zeggen mooie woorden. Ze missen hem heel erg, en huilen nog wat meer. En daarna? Dan is er thee met wormen. Of met cake, als je geen wormen lust.
Omdat ik je zo mis	Ayse Bosse	Randazzo	Prentenboek met opdrachten	Een boek voor kinderen over het gemis van een dierbare (kan ook een huisdier zijn). Dit boek biedt goede hulp bij het begeleiden van het rouwproces, door middel van creatieve opdrachten. Kinderen leren woorden en betekenis te geven aan hun gevoelens en gedachten. Tekenen- en schrijfopdrachten, maar ook recepten om 'zoeten tranen' te bakken en ruimte om foto's in te plakken.
Wolkenwei	Elly Zuiderveld	Buddybooks	Opa overleden	Daan gaat vaak naar de wolkenwei. Het is fijn om naar de wolken te kijken, maar ook verdrietig: de wolken lijken soms op mensen die er niet meer zijn... Een verhaal over gemis, verdriet en hoop.
Ik wil je nooit vergeten	Joanna Rowland	Kok	Algemeen over rouwproces	'Ik wil je nooit vergeten' is een troostrijk prentenboek voor kinderen die een dierbare verloren hebben. Een jong meisje heeft iemand verloren van wie ze heel veel houdt. Ze maakt een doos waarin ze momenten en herinneringen verzamelt, en ze vertelt over hoe ze zich voelt. Achter in het boek vind je meer informatie en tips om kinderen verder te helpen in hun rouwproces. Dit prentenboek maakt rouw bespreekbaar en helpt om het gesprek met kinderen aan te gaan. Door het unieke perspectief is het een universeel verhaal, dat gelezen kan worden bij het overlijden van een vriend, familielid of zelfs een huisdier.
Kikker en het vogeltje	Max Velthuis	Leopold	Kikker overleden	Toegankelijk en gevoelig prentenboek van Kikker en zijn vriendjes over dood en rouw voor jonge kinderen.
Lieve Oma Pluis	Dick Bruna	Mercis	Oma overleden	Nijntje is heel verdrietig als oma doodgaat. Ze zet bloemen op het graf omdat oma daar zo van hield.
Achtergrondinformatie				
Omgaan met de dood in het leven	Mary Fontaine	Levendig uitgever	Algemeen over de dood en rouwen	Omgaan met de dood in het leven Handreiking voor basisscholen over dood, rouw en troosten In dit boek plaatst de auteur de dood in het leven. Hoe kun je daar mee omgaan? In dit boek wordt geschetst hoe je je als team kunt voorbereiden op gebeurtenissen rond overlijden in en om de school. Verder staan in het boek lessen om in de klas het onderwerp dood in het leven op een begrijpelijke en integere manier te bespreken en er creatief mee aan de slag te gaan. Als de dood dan toeslaat dan is het minder overweldigend, maar hebben kinderen wel al in een veilige omgeving kennisgemaakt met de dood. Een boek met waardevolle inhoud om op school of thuis aandacht te kunnen besteden aan de dood in het leven.
Rouw bij kinderen en jongeren	Mariken Spuij	Nieuwezijds	Algemeen over de dood en rouwen	Dit boek biedt handreikingen om kinderen en jongeren te steunen bij het rouwproces. * Wat zijn normale reacties tijdens een rouwproces? * Hoe communiceer je over verlies met een kind? * Wat helpt een kind bij de verwerking van een verlies? * Wanneer schakel je professionele hulp in? Ouders, verzorgers, familieleden, leerkrachten of andere begeleiders hebben in zo'n situatie vaak allerlei vragen en voelen zich onzeker. Het boek geeft veel voorbeelden en praktische tips en geeft daarnaast richting aan de meest uiteenlopende vragen die volwassenen in de omgeving van het kind vaak hebben.
Materialen				
Kikker, knuffel				Voor troost. Te gebruiken bij het (voor)leesboek Kikker en het vogeltje.

Bijlage 16 - Inhoud Verdrietkoffer | bovenbouw basisonderwijs

Titel (voor)leesboeken	Auteur	Uitgever	Thema	Beschrijving
Losse draadjes	Airien Ludien	Clavis	Moeder overleden	Samen beleven mama, papa en ik de mooiste dagen, vol knuffels, knutselwerkjes en heerlijk eten. Maar op een dag wordt mama ziek. Ze wordt nooit meer beter. Ik rafel helemaal uit elkaar en raak verstrikt in mijn emoties. Door met papa te praten over ons verdriet, komen de knopen langzaam een beetje los. Er komt zelfs wat plaats vrij voor mooie herinneringen, oude en nieuwe. Een boek over verlies, liefde en kracht.
Papa ik mis je	Mireille de Geus	Lemniscaat	Vader overleden	Deze bundel bevat gedichten van Mireille Geus, geschreven vanuit een kind dat geconfronteerd wordt met het ergste dat hem of haar kan overkomen: de dood van een ouder. In de loop van de gedichten komen alle gevoelens aan bod: het ongelof, de wanhoop, de woede, het verscheurende gemis... maar uit alles spreekt dat wat achterblijft: de herinneringen en de liefde.
Doodgewoon	Bette Westera	Gottmer	Over de dood in het algemeen	Schrijver en dichter Bette Westera laat in 'Doodgewoon' op luchtige wijze alle gezichten van de dood zien. Hoe zou het leven eruitzien als de dood niet bestond? Zou van de hoge duikplank duiken dan nog even spannend zijn? Hoe dachten de oude Egyptenaren over de dood? Waarom vieren ze in Mexico elk jaar het feest van de doden? Hoe voelt het om iemand te verliezen van wie je heel veel houdt? Bestaat er een hemel? Is doodgaan altijd erg? En hoe hou je de herinnering aan iemand die gestorven is levend? Zelfs heel moeilijke dingen komen in 'Doodgewoon' aan de orde, zoals een kind dat sterft of iemand die zelf uit het leven stapt. Het levert een prachtige verzameling troostrijke gedichten op.
Alles wat was	Stine Jensen	Kluitman	Over afscheid en verlies	Alles wat was gaat over afscheid. Afscheid nemen van een persoon, een situatie, een huisdier, een plek... Alle kinderen krijgen ermee te maken, maar hoe ga je ermee om? Aan de hand van herkenbare situaties, waar gebeurde anekdotes en filosofische wijsheden geeft Stine kinderen inzichten en tips om met verlies of verandering om te gaan. Afscheid nemen kan zwaar zijn, maar ook mooi. Want wanneer je afscheid neemt van iets, komt er ook weer ruimte voor iets nieuws.
Willewete over de dood		Clavis	Over de dood in het algemeen	Willewete ... dat zijn informatieve prentenboeken die een antwoord geven op de vragen van jonge kinderen. Op een speelse en spitsvondige manier vertellen deze boeken wat kinderen graag willen weten. Hoe komt het dat mensen sterven? Hoe kunnen we afscheid nemen? Hoe gaan we nadien om met ons gemis? En hoe doen ze dat op andere plaatsen in de wereld? Op deze en veel andere vragen krijg je een antwoord. Je vindt in dit boek ook een grote uitklappagina, een versje, een knutselwerkje en een miniquiz.
Slapen vissen?	Jens Raschke	Lemniscaat	Broer overleden	Jette is net jarig geweest. Ze is nu tien jaar. Tien! Haar kleine broertje Emiel niet: die blijft voor altijd zes. Hij was zo ziek dat de dokters hem niet konden genezen. Boven Jette hangen donkere wolken van woede en verdriet. Al zijn er ook fijne herinneringen: aan de vakantie samen met hun ouders, aan de pizzahemel, aan hoe ze begrafenisje speelden. Want Emiel vergeten: dat nooit. Jette vraagt zich af hoe het leven verder moet, zo zonder Emiel. En eigenlijk zou ze ook wel willen weten waarom de zon zo heet is, of wormen verkouden kunnen zijn en wat er met je gebeurt als je doodgaat. En: slapen vissen eigenlijk?
Wat ik je nog wilde zeggen	Jean Francois Senechal	Infodok	Oma overleden	Een ontroerend, poëtisch verhaal over de complexe emoties die we voelen als we iemand verliezen die ons dierbaar is. Afscheid nemen kan moeilijk zijn. Want wat zeg je tegen iemand die snel sterven zal? De jonge vos in Wat ik je nog wilde zeggen... zoekt naar de juiste woorden, maar kan ze niet vinden. Oma is zo anders nu ze ziek is. Alles is anders. Vos trekt naar het bos en de leuke herinneringen aan zijn oma komen terug. Ze geven hem de woorden waarnaar hij zo erg op zoek was.

Voor altijd dichtbij	Elvis Peeters	Lannoo	Algemeen	Ontroerende beelden van Yule Hermans met een krachtige tekst van Elvis Peeters over gemis en verdriet. Een verhaal dat warmte en troost biedt bij het verlies van een ouder.
Achtergrondinformatie				
Omgaan met de dood in het leven	Mary Fontaine	Levendig uitgever	Algemeen over de dood en rouwen	Omgaan met de dood in het leven Handreiking voor basisscholen over dood, rouw en troosten In dit boek plaatst de auteur de dood in het leven. Hoe kun je daar mee omgaan? In dit boek wordt geschetst hoe je je als team kunt voorbereiden op gebeurtenissen rond overlijden in en om de school. Verder staan in het boek lessen om in de klas het onderwerp dood in het leven op een begrijpelijke en integere manier te bespreken en er creatief mee aan de slag te gaan. Als de dood dan toeslaat dan is het minder overweldigend, maar hebben kinderen wel al in een veilige omgeving kennismemaakt met de dood. Een boek met waardevolle inhoud om op school of thuis aandacht te kunnen besteden aan de dood in het leven.
Rouw bij kinderen en jongeren	Mariken Spuij	Nieuwezijds	Algemeen over de dood en rouwen	Dit boek biedt handreikingen om kinderen en jongeren te steunen bij het rouwproces. * Wat zijn normale reacties tijdens een rouwproces? * Hoe communiceer je over verlies met een kind? * Wat helpt een kind bij de verwerking van een verlies? * Wanneer schakel je professionele hulp in? Ouders, verzorgers, familieleden, leerkrachten of andere begeleiders hebben in zo'n situatie vaak allerlei vragen en voelen zich onzeker. Het boek geeft veel voorbeelden en praktische tips en geeft daarnaast richting aan de meest uiteenlopende vragen die volwassenen in de omgeving van het kind vaak hebben.
Een pleister tegen tranen	Tanja van Roosmalen	In de Wolken	Ernstig zieke ouder	Een ernstige ziekte bij een ouder heeft impact op het hele gezin: op de zieke ouder, de eventuele partner én de kinderen. De eerste vragen die ouders bezighouden zijn: hoe vertel ik dit aan mijn kinderen? Hoe betrek ik ze bij het ziekteproces? Op intuïtie komen ouders vaak een heel eind en toch blijft vaak de twijfel: doe ik wel het goede? Dit boek is een handreiking voor ouders en voor professionals in de zorg, de hulpverlening en in het onderwijs. Het geeft inzicht in de beleving en reacties van kinderen en in de dynamiek in het gezin tijdens verschillende fasen van het ziekteproces. Daarnaast biedt het een concreet houvast bij allerlei vragen, zorgen en twijfels. Specifieke aandacht is er voor thema's die centraal staan als een ouder ongeneeslijk ziek is: hoe betrek je kinderen bij de laatste levensfase (inclusief palliatieve sedatie en euthanasie), hoe vul je samen de laatste tijd in en hoe neem je goed afscheid van elkaar?
Wanneer word je dood	Riet Fiddelaers	Ten Have	Algemeen over de dood en rouwen	Wat zeg je als je kind met de dood geconfronteerd wordt? Als kinderen meemaken dat iemand overlijdt, roept dat (vaak onverbloemde) vragen bij hen op. Het is belangrijk dat we hun vragen serieus nemen, en kinderen die informatie geven die hen helpt met het verlies om te gaan. In Wanneer word je dood? vind je snel de informatie die je hiervoor nodig hebt. Je kunt de hoofdstukken ook los van elkaar lezen, afhankelijk van waar je naar op zoek bent. Dit boek moedigt ouders, leerkrachten en hulpverleners aan om zo concreet mogelijk te zijn. Bijvoorbeeld door uit te leggen wat 'dood' precies is, dat je verdriet mag hebben of boos kunt zijn, en – misschien het belangrijkste – dat er troost is.
Materialen				
40 inspiratiekaarten	Stine Jensen	Kluitman		Met deze kaartenbox gaan ouder en kind samen aan de slag met deze moeilijke momenten. Aan de hand van vragen, opdrachten en troostende uitspraken is de box een fijne ondersteuning bij rouwverwerking en verlies, of een hulpmiddel om een gesprek over veranderingen mee op te starten. De inspiratiebox sluit goed aan bij het bovenstaand boek Alles wat was, maar je hebt het boek niet nodig om met de kaarten aan de slag te gaan.
Ik denk aan jou spel	Leonie Fortuin		Spel	Rouwen doe je op een eigen unieke wijze. Maar voor jong en oud geldt hetzelfde. Als je je hart niet laat spreken, dan draag je het verdriet en de pijn alleen. Met dit spel creëer je de ruimte om met elkaar te communiceren over jullie dierbare die zo gemist wordt. Daarbij kun je in deze prachtige box wat fysieke herinneringen bewaren die belangrijk zijn voor de kinderen of voor het gezin/naasten.

Bijlage 17 - Inhoud Verdrietkoffer | voortgezet onderwijs

Titel (voor)leesboeken	Auteur	Uitgever	Thema	Beschrijving
Papa ik mis je	Mireille de Geus	Lemniscaat	Vader overleden	Deze bundel bevat gedichten van Mireille Geus, geschreven vanuit een kind dat geconfronteerd wordt met het ergste dat hem of haar kan overkomen: de dood van een ouder. In de loop van de gedichten komen alle gevoelens aan bod: het ongeloof, de wanhoop, de woede, het verscheurende gemis... maar uit alles spreekt dat wat achterblijft: de herinneringen en de liefde.
Je bent jong en je rouwt wat	Lisanne van Sadelhoff	Das Mag	Moeder overleden	'Elk rouwproces is uniek'. Je bent jong en je rouwt wat is daarom geen handleiding, maar een goudeerlijk boek dat pijnlijk duidelijk maakt dat alles beter is dan zwijgen.
Ik rouw van je	Claire van 't Veen		Rouw algemeen	Een boek over verlies en rouw. Een houvast en lichtpunt in de rauwe tijd van rouw na een overlijden. Makkelijk leesbaar. Per pagina korte teksten, zodat concentreren hierop lukt. Alle pijn wegnemen, kan ik helaas niet. Wel wil ik je dit boek meegeven. Om zelf te lezen, of om weg te geven. In 'Ik rouw van je' neem ik je mee, mee op de weg van rouw na een overlijden. Een liefdevol boek met handreikingen. Kleine dingen die je kan doen, maar niet hoeft. Geen ingewikkelde woorden, of heel voorzichtige. En, héél belangrijk, niet te veel tekst achter elkaar. Want concentreren in deze tijd? Vergeet het maar. Ben je er klaar voor? Ik ook niet.
Wordt het ooit weer normaal?	Alexandra Hustinx	Borenhoff	Ervaringsverhalen	Wordt het ooit weer normaal? Het is een vraag die Rune dag en nacht bezighield. Alles werd namelijk anders na het overlijden van zijn papa. Lange tijd had hij gedaan wat zijn omgeving van hem verwachtte, maar diep in hem sluimerde het gevoel dat hij stilaan afgesloten geraakte van de buitenwereld. Dit boek biedt een inkijk in het leven van zes jongeren die afscheid moesten nemen. Loïc, Yaren, Amelie, Rune, Laure en Sarah getuigen over gemis, verder leven, overleven, stilstaan, eenzaamheid, vriendschap en troost. Hun verhalen worden afgewisseld met quotes, lijstjes en ruimte voor eigen ideeën.
Verder zonder jou	Daan Westerink	Ten Have	Jongeren over de dood van iemand die ze lief is	Je bent jong en iemand die je lief is, overlijdt. Alles is ineens anders. Mensen in je omgeving weten niet altijd hoe ze met je moeten omgaan. En zelf aangeven wat je nodig hebt is ook niet makkelijk. Hoe ga je dan verder. Verder zonder jou, is het eerste boek waarin alleen de jongeren zelf aan het woord komen. Want wie kan beter vertellen hoe het is om zo jong een dierbare te verliezen. Het is een boek voor jongeren die iemand verloren, of weten dat dit gaat gebeuren, maar ook voor ouders, vrienden en familie, het onderwijs en de gezondheidszorg.
Wat als iemand doodgaat	Molly Carlile	Forte	Hoe om te gaan met verlies	Adviezen en ervaringsverhalen voor jongeren
Over leven en dood	Marja Baseler	Moon	Afscheid nemen en loslaten	Het verlies van een naaste is in ieders leven een ingrijpende gebeurtenis. Hoe kom je daar ooit overheen? Jongeren hebben het vaak extra moeilijk. Zij zitten in een fase van hun leven waarin al veel gebeurt. Meer dan bij kinderen en volwassenen hebben jongeren de neiging om voor pijn en verdriet weg te lopen en zich terug te trekken. Wat gebeurt er allemaal voorafgaande aan en tijdens een begrafenis en crematie? Hoe verloopt een rouwproces? Op deze, en vele andere vragen geeft dit boek antwoord. Ook andere culturen komen aan bod. Het geeft jonge mensen waardevolle tips om deze verdrietige periode in hun leven door te komen. De vele praktische oefeningen kunnen hen helpen om het afscheid te verwerken en weer te genieten van dingen.
Verder leven na zelfdoding	Nico van der Heiden	Acco	Zelfmoord	Dit boek gaat over Nico en nog preciezer, zijn rouwproces na het overlijden van Andries (en zijn zus) die ervoor kozen om zelf te stoppen met leven. Daar zijn gruwelijke woorden voor; suicide en zelfmoord, zelfdoding. Een woord waar geen vriendelijkheid in zit. Een boek over het verder leven na verlies van je dierbare door zelfdoding. Een persoonlijk verhaal verweven met een theoretisch kader. Dit boek biedt geen pasklare oplossingen, of manieren "zoals het hoort". Ieder verlies en het verweven van dit verlies in een leven wat verder geleefd wordt is uniek, bijzonder en op een eigen wijze. Het kan herkenning bieden, verheldering geven, het persoonlijk verlies in een breder theoretisch kader plaatsen, waardoor het wat meer te bevatten is. Waardoor het eigen leven verder geleefd mag worden en het verlies aanwezig kan en mag zijn...Dit boek is bedoeld voor iedereen die in zijn leven in aanraking is gekomen met zelfdoding. De auteurs laten zien hoe een rouwproces bij zelfdoding kan verlopen.

Verder na verlies	JE Korteweg	Kok	Over gemis	Een gewoon schoolkind, dat lacht, leert, straf krijgt. Maar met een kwetsbaar plekje in het innerlijk: het gemis van een vader of moeder, broer of zus. Het moet verder na verlies. Een aantal jongeren vormt samen een werk- en praatgroep om hun gevoelens van verdriet en rouw een plaats te geven. Ze vertellen elkaar hoe ze ermee omgaan, leren van elkaar en krijgen steun en begrip van elkaar. Ze willen graag hun lotgenoten en de mensen om hen heen tot steun zijn.
Al dat heerlijke verdriet	Peter van Gestel	Querido	Vader overleden	Jongen beschrijft zijn verdriet na overlijden vader.
Achtergrondinformatie				
Een rugzak vol verdriet	Riet Fiddelaers	Ten Have	Algemene informatie	Een rugzak vol verdriet is het handboek over verlies en rouw bij jonge mensen van twaalf tot vijftieng jaar. Het boek biedt achtergrondinformatie en handreikingen voor de omgeving van deze jongeren en laat hen zelf uitgebreid en herkenbaar aan het woord.
Rouw bij kinderen en jongeren	Mariken Spuij	Nieuwezijds	Algemeen over de dood en rouwen	Dit boek biedt handreikingen om kinderen en jongeren te steunen bij het rouwproces. * Wat zijn normale reacties tijdens een rouwproces? * Hoe communiceer je over verlies met een kind? * Wat helpt een kind bij de verwerking van een verlies? * Wanneer schakel je professionele hulp in? Ouders, verzorgers, familieleden, leerkrachten of andere begeleiders hebben in zo'n situatie vaak allerlei vragen en voelen zich onzeker. Het boek geeft veel voorbeelden en praktische tips en geeft daarnaast richting aan de meest uiteenlopende vragen die volwassenen in de omgeving van het kind vaak hebben.
De rouwende school	Riet Fiddelaers	In de Wolken	handboek voor scholen	Wanneer een school geconfronteerd wordt met een (plotseling)verlies, zijn er vaak vragen hoe er gehandeld moet worden. Dit praktische boek van Riet Fiddelaers-Jaspers biedt houvast bij zo'n emotionele en vaak verwarrende gebeurtenis. Het bevat een protocol, een checklist, werkvormen en informatie over in te zetten middelen. Wat het boek bijzonder maakt, is dat deze feitelijke informatie doorweven is met voorbeelden uit de dagelijkse praktijk. Dat maakt dat de inhoud de lezer ook kan raken.
Wanneer word je dood	Riet Fiddelaers	Ten Have	Algemeen over de dood en rouwen	Wat zeg je als je kind met de dood geconfronteerd wordt? Als kinderen meemaken dat iemand overlijdt, roept dat (vaak onverbloemde) vragen bij hen op. Het is belangrijk dat we hun vragen serieus nemen, en kinderen die informatie geven die hen helpt met het verlies om te gaan. In Wanneer word je dood? vind je snel de informatie die je hiervoor nodig hebt. Je kunt de hoofdstukken ook los van elkaar lezen, afhankelijk van waar je naar op zoek bent. Dit boek moedigt ouders, leerkrachten en hulpverleners aan om zo concreet mogelijk te zijn. Bijvoorbeeld door uit te leggen wat 'dood' precies is, dat je verdriet mag hebben of boos kunt zijn, en – misschien het belangrijkste – dat er troost is.
Materialen				
Inspiratiekaarten voor omgaan met gemis, rouw en afscheid	Stine Jensen	Kluitman		Met deze kaartenbox gaan ouder en kind samen aan de slag met deze moeilijke momenten. Aan de hand van vragen, opdrachten en troostende uitspraken is de box een fijne ondersteuning bij rouwverwerking en verlies, of een hulpmiddel om een gesprek over veranderingen mee op te starten. De inspiratiebox sluit goed aan bij het bovenstaand boek Alles wat was, maar je hebt het boek niet nodig om met de kaarten aan de slag te gaan.